

ΣΕΙΡΑ ΕΠΙΚΟΥΡΕΙΑ 6

ISBN 960 - 8097 - 24 - x

© Εισαγωγή: M.F. Smith ~ Harvard University Press

© Ελληνικής μετάφρασης: Εκδόσεις Θύραθεν 2005

Βασ. Ηρακλείου 40 - Θεσσαλονίκη 54623

Τηλ. & fax 2310 - 244609 - 241917

187
Lac

ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΦΥΣΗ ΤΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

~ *De Rerum Natura* ~

Εισαγωγή
Martin Ferguson Smith

Μετάφραση
Θεόδωρος Αντωνιάδης ~ Ρούλα Χαμέτη

Φιλολογική επιμέλεια
Βασίλης Φυντίχογλου

Σημειώσεις ~ σχόλια
Γιάννης Αβραμίδης

ΠΡΩΤΗ ΕΚΔΟΣΗ
2005

ΘΥΡΑΘΕΝ ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ	9
1. Η ζωή και η προσωπικότητα του Λουκρήτιου	11
2. Η φιλοσοφία του Επίκουρου	27
3. Η αποστολή και η ποίηση του Λουκρήτιου	40
4. Χειρόγραφη παράδοση	49
ΣΧΕΔΙΑΓΡΑΜΜΑ ΤΟΥ ΠΟΙΗΜΑΤΟΣ	53
ΓΙΑ ΤΗΝ ΦΥΣΗ ΤΩΝ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ	
Βιβλίο I	59
Βιβλίο II	125
Βιβλίο III	193
Βιβλίο IV	257
Βιβλίο V	331
Βιβλίο VI	415
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ~ ΣΧΟΛΙΑ	489
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	513
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	519

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Εξώφυλλο
+ 68.
11-51
και
35-329

Η ΖΩΗ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΤΗΤΑ
ΤΟΥ ΛΟΥΚΡΗΤΙΟΥ

ΕΙΝΑΙ ΤΟΣΟ ΛΙΓΕΣ ΟΙ ΠΛΗΡΟΦΟΡΙΕΣ που έχουμε για τη ζωή του Τίτου Λουκρήτιου Κάρου, που δεν θα ήταν υπερβολή να πούμε πως «ο βιογράφος του Λουκρήτιου μοιάζει με ναυαγосώστη που έφτασε πολύ αργά: ο ήρωάς του έχει βυθιστεί στο παρελθόν»¹.

Αυτή η απουσία βιογραφικών στοιχείων έχει συχνά θεωρηθεί όχι απλώς αξιοσημείωτη αλλά και ύποπτη: πολλοί πίστεψαν πως εξυφάνθηκε μια «συνωμοσία σιωπής» γύρω από τον Λουκρήτιο, επειδή η φιλοσοφία του συναντούσε τη δυσμένεια της ρωμαϊκής άρχουσας τάξης. Η εξήγηση ωστόσο αυτή είναι μάλλον ανεπαρκής, αφού γνωρίζουμε ότι το *De Rerum Natura* είχε αναγνωριστεί ήδη στην εποχή του ως ένα λογοτεχνικό αριστούργημα. Εξίσου απίθανο είναι το ενδεχόμενο ο Λουκρήτιος να έζησε σε πλήρη απομόνωση, καθώς το ίδιο το ποίημα δείχνει πως είχε βαθιά γνώση των προβλημάτων και των αναγκών των συγχρόνων του, τους οποίους διακαώς επιθυμούσε να βοηθήσει. Άλλωστε, η απουσία εξωτερικών πηγών πληροφόρησης δεν ισχύει μόνο για την περίπτωση του Λουκρήτιου: οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για τον Κάτουλλο, ο οποίος πέθανε ένα χρόνο μετά τον Λουκρήτιο, είναι ακόμα πιο περιορισμένες· επειδή όμως ο Κάτουλλος αναφέρεται πολύ συχνά στον εαυτό του μέσα στο έργο του, σχεδόν δεν προσέχουμε καν την απουσία άλλων μαρτυριών για τη ζωή του. Το βέβαιο είναι πως τα ελάχιστα βιογραφικά στοιχεία που διαθέτουμε για τον Λουκρήτιο δεν συνηγορούν υπέρ της άποψης² ότι ο ποιητής του *De Rerum Natura* δεν υπήρξε ποτέ, και ότι το έργο του δεν ήταν παρά μια παρωδία, γραμμένη είτε από τον Κικέρωνα είτε από τον Κάτουλλο ή τον Αττικό!

1 L. Leroy, "La personnalité de Lucrèce", *Bull. Assoc. G. Budé* 4 ser., 3 (1955) 20: *Le biographe de Lucrèce fait figure d' un sauveur arrivé trop tard: son héros s' est abîmé dans le passé.*

2 A. Gerlo, "Pseudo-Lucretius?", *Ant. Class.* 25 (1956) 41-72.

Κάθε μελέτη σχετική με τις μαρτυρίες για τη ζωή του Λουκρήτιου αναπόφευκτα ξεκινά με μια παραπομπή στο διάσημο εκείνο χωρίο του Άγιου Ιερώνυμου,³ γραμμένο στα τέλη του 4ου αιώνα: «Γεννήθηκε ο ποιητής Τίτος Λουκρήτιος. Αργότερα τρελάθηκε επειδή ήπια ένα ερωτικό φίλτρο. Στα φωτεινά διαλείμματα της τρέλας του (*per intervalla insaniae*), έγραψε μερικά βιβλία τα οποία αργότερα επιμελήθηκε (*emendavit*) ο Κικέρων· κατόπιν, αυτοκτόνησε σε ηλικία 44 ετών.»

Στα περισσότερα χειρόγραφα, η χρονολογία στην οποία αναφέρεται η παραπάνω παράγραφος του Ιερώνυμου είναι το 94 π.Χ., ενώ σε άλλα το 93 ή το 96, με αποτέλεσμα να έχουμε αντίστοιχα τρεις πιθανές χρονολογίες θανάτου του Λουκρήτιου: 51-50, 50-49 ή 53-52 π.Χ. Ακόμη περισσότερες δυσκολίες προκύπτουν από τα όσα παραθέτει ο φιλόλογος του 4ου αιώνα μ.Χ. Δονάτος⁴ ο οποίος, πιθανότατα βασισμένος στον Σουητώνιο, υποστηρίζει ότι ο θάνατος του Λουκρήτιου συνέπεσε με τα 17α γενέθλια του Βιργίλιου (15 Οκτωβρίου του 53) και την απονομή της *toga virilis* στον μετέπειτα ποιητή της Αινειάδας. Η υποτιθέμενη σύμπτωση είναι εξαιρετικά απίθανη, πόσο μάλλον που ο ίδιος ο Δονάτος τοποθετεί τα δύο συμβάντα στη δεύτερη υπατεία των Πομπήιου και Κράσσου, δηλ. το 55 π.Χ. Πιο χρήσιμο για τη χρονολόγηση του θανάτου του Λουκρήτιου είναι το περίφημο σχόλιο του Κικέρωνα σε επιστολή προς τον αδελφό του Κόιντο (2.9) γραμμένη στις 10 ή 11 Φεβρουαρίου του 54 π.Χ.: «Η ποίηση του Λουκρήτιου όπως μου γράφεις είναι γεμάτη λάμψεις αγχίνου, και εντούτοις υψηλής τέχνης» (*Lucreti poemata, ut scribis ita sunt, multis luminibus ingeni, multae tamen artis*). Και δεδομένου ότι το *De Rerum Natura* έμεινε ανολοκλήρωτο, είναι προφανές πως δεν εκδόθηκε παρά μόνο μετά το θάνατο του ποιητή. Συνεπώς, μπορούμε να υποθέσουμε πως τον Φεβρουάριο του 54 π.Χ. ο ποιητής ήταν ήδη νεκρός, εκτός αν είχε ο ίδιος δείξει στον Κικέρωνα και τον αδελφό του ορισμένα κομμάτια του έργου⁵ όσο ζούσε ακόμη, και πριν το ολοκληρώσει, πράγμα ελά-

³ Chron. σ. 149 Helm.

⁴ Vita Vergilii 6.

⁵ Βλ. F. H. Sandbach "Lucreti Poemata and the Poet's Death", CR 54 (1940) 72-77. Πρβ. όμως U. Pizzani, *Il problema del testo e della composizione del DRN di Lu-*

χιστα πιθανό.

Έτσι, το πιο πιθανό είναι ότι ο Λουκρήτιος πέθανε το καλοκαίρι ή το φθινόπωρο του 55 (ίσως ακόμη και στις 15 Οκτωβρίου!) και αν ο Ιερώνυμος αληθεύει ως προς την ηλικία του, να γεννήθηκε το 99 ή το 98 π.Χ.

Ένα άλλο ζήτημα που σχετίζεται άμεσα με την ημερομηνία θανάτου του Λουκρήτιου, είναι το περιεχόμενο της φράσης του Ιερώνυμου *...aliquot libros..., quos postea Cicero emendavit*. Σύμφωνα με μια θεωρία⁶, ο Άγιος Ιερώνυμος εννοεί ότι ο Λουκρήτιος έδειξε ο ίδιος το ποίημά του (ή κάποια αποσπάσματα) στον Κικέρωνα, ο οποίος στη συνέχεια του πρότεινε κάποιες διορθώσεις. Αυτό όμως δεν είναι το ακριβές νόημα των λέξεων του Ιερώνυμου, πράγμα που πιστοποιείται από μία παρόμοια φράση του, που αναφέρεται στην επιμέλεια της ημιτελούς Αινειάδας, μετά το θάνατο του Βιργίλιου, από τους Βάριο και Τούκκα: *qui Aeneidum postea libros emendaverunt sub lege ea, ut nihil adderent*.⁷ Είναι προφανές ότι το *emendare* ήταν ένας τεχνικός όρος για τις διορθώσεις που απαιτούνταν σ' ένα έργο πριν από την έκδοσή του⁸, που αντιστοιχεί στη δουλειά ενός σημερινού διορθωτή κειμένων. Συνεπώς δεν θα πρέπει να θεωρήσουμε ότι ο Ιερώνυμος εννοεί πως ο Κικέρων επέφερε σημαντικές αλλαγές στο ανολοκλήρωτο *De Rerum Natura*. Είναι άλλωστε σαφές πως όποιος κι αν επιμελήθηκε την έκδοσή του δεν μπορεί να έκανε περισσότερες παρεμβάσεις απ' ό-

crezio, 38-40. Η πρόταση του Sandbach ότι ο Κικέρων ίσως αναφέρεται σ' ένα μεμονωμένο και σύντομο χωρίο, ίσως την επίκληση στην Αφροδίτη (1. 1-43), δεν είναι πειστική. Το *multis luminibus ingeni, multae tamen artis* είναι ένα σχόλιο που θα πρέπει ν' αναφέρεται σε μεγάλο μέρος του έργου.

⁶ Bailey, 20-2.

⁷ Chron. 166 Helm. Ομοίως στη *Vita Vergili*, που διασώζει ο Δονάτος, αλλά πιθανότατα γράφτηκε από τον Σουητώνιο, ο βιογράφος αναφερόμενος στον Βάριο και τον Τούκκα, λέει: *qui eius Aeneida post obitum iussu Caesaris emendaverunt* (37) λίγο παρακάτω αναφέρει επίσης: *edidit autem auctore Augusto Varius, sed summatim emendate*. Είναι συνεπώς λογικό να υποθέσουμε πως η δήλωση του Ιερώνυμου ότι ο Κικέρων «διόρθωσε» το DRN, ακολουθεί τη σημασία του *emendare* στον Σουητώνιο ή τον Δονάτο.

⁸ Πρβ. επίσης Κικέρωνα, Att. 2.16. 4: *ut me roget Quintus frater ut Annales suos emendem et edem*.

σες οι Βάριος και Τούκκα στην περίπτωση της Αινειάδας. Ειδικά, δεν θα είχε αφήσει, π.χ., εναλλακτικούς προλόγους στο 4ο Βιβλίο (βλ. σημείωση για τους στίχους IV 45-53). Είχε όμως τελικά ο Κικέρων καμιά σχέση με την επιμέλεια της έκδοσης του DRN; Με δεδομένη την απέχθειά του για τον Επικουρισμό, φαίνεται μάλλον απίθανο, όχι όμως και αδύνατο. Δεν αποκλείεται να συμπαθούσε τον Λουκρήτιο, τον οποίο ίσως γνώρισε μέσω του αγαπημένου του φίλου —και γνωστού Επικούρειου— Τίτου Αττικού. Άλλωστε, και ο ίδιος ο Κικέρων ήταν και ποιητής και σίγουρα θα τον ικανοποιούσε το ότι το DRN μιμούταν σε ορισμένα σημεία το δικό του ποιητικό στυλ. Επιπλέον, ήταν πρόθυμος να βοηθήσει φίλους του Επικούρειους, όπως μαρτυρά μια επιστολή του (*Fam.* 13.1), που την έγραφε για λογαριασμό του Πάτρωνα, για να πείσει τον Μέμμιο να μη χτίζει στο οικοπέδο όπου βρισκόταν το σπίτι του Επικούρου στην Αθήνα. Όμως, αν είχε όντως επιμεληθεί ο ίδιος την έκδοση του DRN, δεν θα είχε περισσότερα να πει για το έργο του Λουκρήτιου στην επιστολή του προς τον αδελφό του Κόιντο; Ας μην ξεχνάμε ότι στην επιστολή αυτή, απλώς συμφωνεί μ' ένα σχόλιο που έκανε ο αδελφός του για την αξία του Λουκρήτιου. Είναι κρίμα που δεν έχει διασωθεί η επιστολή αυτή του Κόιντου.

Κατά πάσα πιθανότητα, λοιπόν, η σχέση του Κικέρωνα με το DRN είναι προϊόν εικασίας. Ο Σουητώνιος —ή κάποιος άλλος— στον οποίο βασίστηκε ο Ιερώνυμος, είδε ότι το ποίημα έμεινε ημιτελές και, γνωρίζοντας το σχόλιο του Κικέρωνα προς τον αδελφό του, θεώρησε αληθοφανές το ότι επιμελήθηκε ο Κικέρων την έκδοση του έργου. Αξίζει εδώ να σημειωθεί ότι ο Ιερώνυμος δεν διευκρινίζει ποιός από τους δύο Κικέρωνες διόρθωσε το έργο. Ασφαλώς, διαβάζοντας μόνο το όνομα Cicero, οι περισσότεροι υποθέτουν πως πρόκειται για τον γνωστό Μάρκο Τούλιο Κικέρωνα. Η απουσία όμως του *praenomen* ίσως αντανακλά κάποια αβεβαιότητα από πλευράς εκείνου που επινόησε την ιστορία — μια αβεβαιότητα που προέκυπτε από το γεγονός ότι και οι δύο αδελφοί Κικέρωνες είχαν διαβάσει και σχολιάσει το ποίημα του Λουκρήτιου.

Μολονότι είναι απίθανο να επιμελήθηκε ο Κικέρων την έκδοση του DRN, ωστόσο δεν αποκλείεται να διάβασε το ποίημα πριν από την έκδοσή του, μετά τον θάνατο του Λουκρήτιου. Ο φίλος του Αττικός ε-

κτός από Επικούρειος ήταν ένας άριστα οργανωμένος εκδότης: είχε εκδώσει και πολλά από τα έργα του Κικέρωνα και μπαίνει κανείς στον πειρασμό να σκεφτεί πως οι δικοί του δούλοι-αντιγραφείς ήταν εκείνοι που παρήγαγαν τα πρώτα αντίγραφα του DRN.

Μολονότι έχει υποστηριχτεί πως ο Λουκρήτιος ήταν Κέλτης απελεύθερος ή αγρότης από την Καμπανία, ωστόσο δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ανήκε στη ρωμαϊκή αριστοκρατία. Ο ίδιος αποκαλεί τη Ρώμη πατρίδα του (*patria* 1.41): απευθύνεται στον αριστοκράτη Μέμμιο σαν ίσος προς ίσο και όπως επισημαίνει ο Sellar, «γενικά ο τόνος του ποιήματος δείχνει άνθρωπο που ζει σε καλές συνθήκες κι είναι εξοικειωμένος με τον πολυτελή και ηδονικό βίο τον οποίο και απεχθάνεται»⁹. Μπορούμε να προσθέσουμε ότι η εκπαίδευσή του θα πρέπει να ήταν η καλύτερη δυνατή, πράγμα που δείχνει πως προερχόταν από πλούσια —ίσως αριστοκρατική— οικογένεια: ήξερε τα ελληνικά καλά όσο και τα λατινικά, και ήταν βαθύς γνώστης της λογοτεχνίας και των δύο γλωσσών: η συχνή χρήση νομικών και πολιτικών όρων και φράσεων¹⁰ υποδηλώνει ίσως ότι προοριζόταν για πολιτική ή δικαστική σταδιοδρομία. Η *gens Lucretia*, άλλωστε, ήταν αριστοκρατική, και είναι λογικό να υποθέσουμε ότι ο Λουκρήτιος ήταν μέλος της.

Το DRN περιέχει μαρτυρίες ότι ο συγγραφέας του ήταν εξοικειωμένος με τη ζωή στη Ρώμη. Είχε παρακολουθήσει αγώνες (II.263-5, IV. 990) και θεατρικές παραστάσεις (II.416-7, IV.75-83, 978-83, VI.109-110): προφανώς είχε παρακολουθήσει στρατιωτική άσκηση στο Πεδίο του Άρεως (II.40-3, 323-32): η περιγραφή του ανθρώπου που παρατάει το σπίτι του στην πόλη για να πάει στην εξοχική του βίλα, προσπαθώντας να ξεφύγει απεγνωσμένα από την ανία του (III.1060-67), βασίζεται στην παρατήρηση της συμπεριφοράς των πλούσιων Ρωμαίων. Οι πόρνες και οι εταίρες των οποίων τα φερσίματα περιγράφει (IV. 1121-91, 1274-6) είναι μάλλον πρωτευουσιάνες παρά επαρχιώτισες. Τέλος, η ζωντανή απεικόνιση των άγριων θηρίων που κατασπαρά-

⁹ W.Y. Sellar, *The Roman poets of the Republic*, 288.

¹⁰ Βλ. I 411, 587, 875, II.581, 1087, III 971, V 58. Για τη χρήση νομικών και πολιτικών μεταφορών στην περιγραφή του ατομικού συστήματος, βλ. H.S. Davies "Notes on Lucretius", *Criterion* 11, no. 42 (1931) 37.

ζουν αδιακρίτως (V.1308-1340) πιθανό να οφείλεται στο ότι είχε παρακολουθήσει θηριομαχίες (*venationes*)¹¹.

Αν και είναι σχεδόν βέβαιο πως είχε σπουδάσει στη Ρώμη όπου πιθανότατα είχε και ιδιόκτητη κατοικία, δεν πέρασε όλη τη ζωή του στην πρωτεύουσα. Πολλά χωρία του ποιήματος δείχνουν πόσο ήταν εξοικειωμένος με την ύπαιθρο, με πόση ακρίβεια παρατηρούσε και πώς εκτιμούσε το καθετί στη φύση. Ας μη βιαστούμε όμως να συμπεράνουμε ότι πέρασε το μεγαλύτερο διάστημα της ζωής του στην ύπαιθρο: αν δεν είχαμε καμία πληροφορία για τη ζωή του A.E. Housman, κανείς δεν θα μπορούσε να φανταστεί ότι το *A Shropshire Lad* γράφτηκε από κάποιον ο οποίος, αν και καταγόταν από επαρχία, εργαζόταν στο Λονδίνο αρχικά ως δημόσιος υπάλληλος και αργότερα ως καθηγητής. Μερικές όμως από τις ασύγκριτες περιγραφές της συμπεριφοράς των ζώων —για παράδειγμα η σκηνή με την αγελάδα που αναζητά το μοσχάρι της (II.352-66)¹² — είναι τόσο ακριβείς σε κάθε τους λεπτομέρεια, που είναι φανερό πως ο συγγραφέας όχι μόνο ήταν ποιητική ιδιοφυΐα, αλλά είχε και την ευχέρεια και δυνατότητα να παρατηρήσει ο ίδιος αυτό που περιγράφει. Δεν αποκλείεται να είχε αγρόκτημα, στο οποίο να αισθανόταν πιο άνετα απ' ό,τι στην κατοικία του στη Ρώμη.

Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν ήταν πολυταξιδεμένος, αν και το ποίημά του παρέχει ορισμένες μάλλον αρνητικές ενδείξεις. Κάποιος που χρησιμοποιεί συχνά εκφράσεις όπως *fertur* ή *fama est*, περιγράφοντας έναν τόπο, δίνει την εντύπωση πως ο ίδιος δεν τον έχει επισκεφτεί. Μπορούμε συνεπώς να υποθέσουμε πως δεν είχε επισκεφτεί τη Σικελία (I.726-7), τη Συρία (VI.756), το ναό του Άμμωνα στη βόρεια έρημο της Αφρικής (VI.848-9) και το βουνό της Ίδης στην Τρωάδα (V.663). Κι από την άλλη, όταν χρησιμοποιεί το *est* αναφερόμενος σ' ένα φαινόμενο που συμβαίνει σε κάποιο συγκεκριμένο μέρος —όπως για παράδειγμα στην περίπτωση της Κύμης (VI.747), της Αθήνας (VI.749), του όρους Ελικώνα (VI.786)—, αυτό δεν αποδεικνύει ότι το έχει επισκεφτεί. Θα ήταν πολύ ενδιαφέρον να μαθαίναμε αν η αγάπη του

11 Βλ. επίσης IV.1015-1018.

12 Πρβ. επίσης I.259-261, II. 317-322.

για τη φιλοσοφία τον οδήγησε στην Αθήνα ή στην ευρύτερη περιοχή της Κύμης (Cumae). Ίσως να πήγε στον Κήπο όπου δίδαξε ο αγαπημένος του δάσκαλος για να αποτίσει φόρο τιμής ή ακόμα και να σπούδασε φιλοσοφία στη Αθήνα. Η Κύμη, πάλι, δεν απέχει πολύ από τη Νάπολη και το Ερκουλάνεουμ (Ηράκλειο) όπου ζούσαν οι Επικούρειοι δάσκαλοι Φιλόδημος και Σίρων. Πιστεύεται επίσης ότι ο Λουκρήτιος ακολούθησε τον Μέμμιο στη Βιθυνία το 57 π.Χ.: όμως δεν υπάρχουν επαρκή στοιχεία που να τεκμηριώνουν κάτι τέτοιο.

Τέλος, το ότι ο Λουκρήτιος ήταν κατά του γάμου και της απόκτησης παιδιών δεν σημαίνει απαραίτητα πως ο ίδιος δεν είχε γυναίκα και οικογένεια. Μάλιστα, ο στίχος IV.1277 («οι γυναίκες μας προφανώς δεν έχουν ανάγκη...»), μοιάζει να γράφτηκε από έγγαμο παρά από εργένη. Φαίνεται επίσης ότι αγαπούσε τα παιδιά¹³, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι είχε αποκτήσει δικά του.

Ο μόνος άνθρωπος για τον οποίο είμαστε σίγουροι πως υπήρξε φίλος ή γνωστός του Λουκρήτιου είναι ο Μέμμιος, στον οποίο απευθύνεται το DRN. Πρόκειται αναμφίβολα για τον διάσημο Γάιο Μέμμιο, γαμπρό του Σύλλα. Είχε διατελέσει δήμαρχος (*tribunus plebis*) το 66, πραιτορας το 58, έπαρχος της Βιθυνίας το 57 και —αποτυχών— υποψήφιος ύπατος το 54. Είναι εύλογο να υποθέσουμε πως τους δύο άνδρες έφερε σε επαφή το κοινό ενδιαφέρον για την ποίηση. Ο Μέμμιος εκτός από πολιτικός ήταν άνθρωπος των γραμμάτων και πάτρωνας των ποιητών Κάτουλλου και Έλβιου Κίννα, και είχε και ο ίδιος γράψει ερωτική ποίηση.

Αφού λοιπόν ο Λουκρήτιος γνώριζε τον Μέμμιο, και αφού ο δεύτερος ήταν πάτρωνας του Κάτουλλου, είναι εξαιρετικά πιθανό να γνωρίζονταν μεταξύ τους ο Λουκρήτιος και ο Κάτουλλος. Μάλιστα οι γλωσσικές ομοιότητες που συναντά κανείς στα ποιήματά τους,¹⁴ είναι πάρα πολλές για να θεωρηθούν τυχαίες. Και καθώς οι φραστικές ομοιότητες εντοπίζονται και στα έξι βιβλία του DRN, όμως (πλην εξαιρέσεων) σε ένα μόνο ποίημα του Κάτουλλου, το επύλλιο των *Γάμων του Πηλέα και της Θέτιδας* (*Cat.* 64), είναι πιθανό μμητής να ήταν ο

13 Βλ. I. 255, 936-42, II. 55-8, IV. 400-403, 1252-3, V. 1017-8.

14 Βλ. C. J. Fordyce, *Catullus*, Oxford (1961) 276.

Κάτουλλος. Αν αυτό αληθεύει, τότε θα πρέπει να υποτεθεί ότι ο Κάτουλλος έγραφε —ή αναθεώρησε— το *Πηλέας και Θέτις* μετά την έκδοση του DRN, όχι πολύ πριν από τον θάνατό του, ή ότι είχε διαβάσει το DRN πριν την έκδοσή του. Ένα άλλο ενδιαφέρον στοιχείο, όπως επισημαίνει ο Wormell¹⁵, είναι ότι ο Κάτουλλος γράφει συχνά μ' ένα τρόπο που δείχνει ότι ελπίζει σε μια μόνιμη σχέση με την Κλωδία (Λεσβία), παρόμοια μ' εκείνη που απολάμβαναν μεταξύ τους τα μέλη του επικούρειου κύκλου. Λόγου χάρη, ο στίχος *aeternum hos sanctae foedus amicitiae* (Cat. 109.6) θα πρέπει να παραβληθεί με τα χωρία 1. 20.76 και 2.26.83 του *De Finibus*, όπου ο Κικέρων αναφέρεται στην επικούρεια άποψη ότι οι σοφοί (*sapientes*) δίνουν όρκο (*foedus*) να αγαπούν τους φίλους τους (*amicos*) όσο και τους εαυτούς τους. Η πρόταση του Wormell ότι ο Κάτουλλος και η «Λεσβία» βρίσκονταν πολύ κοντά στον επικούρειο κύκλο στον οποίο ανήκε ο Λουκρήτιος και ήλπιζε να εντάξει ως μέλος τον Μέμμιο,¹⁶ είναι ιδιαίτερα ελκυστική.

Τι να πούμε, λοιπόν, για τη πληροφορία του Άγιου Ιερώνυμου, ότι ο Λουκρήτιος έγραφε το έργο του στα φωτεινά διαλείμματα της τρέλας από την οποία έπασχε εξαιτίας της κατάποσης ενός ερωτικού φίλτρου, και ότι αυτοκτόνησε; Το ζήτημα έχει συζητηθεί πάρα πολύ. Σήμερα η πλειονότητα των μελετητών θεωρεί ότι η ιστορία στηρίζεται σε σαθρά θεμέλια. Ωστόσο, ακόμη και πρόσφατα, ορισμένοι θεώρησαν ότι η πληροφορία του Ιερώνυμου είχε κάποια βάση, καθώς «ανακαλύπτονται» χωρία του DRN που υποτίθεται πως φανερώνουν την βαθιά απαισιοδοξία του ποιητή και την διανοητική του ανισορροπία.¹⁷ Βεβαίως είναι πολύ σημαντικό, όπως επισημαίνει ο Ferrarino,¹⁸ να αποφύγουμε, «τον φαύλο κύκλο της κριτικής», όπου «ο πεσσιμισμός του ποιητή εξηγείται με την αυτοκτονία του και η αυτοκτονία του με τον πεσσιμισμό του», και επομένως θα πρέπει κανείς να τοποθετείται

15 Βλ. D. R. Dudley (επιμ.), *Lucretius* 42-43.

16 Πρβ. 1. 140-141.

17 Βλ. ενδεικτικά L. Perelli, *Lucrezio poeta dell'angoscia*· D. B. Gain, "The Life and Death of Lucretius", *Latomus* 27 (1969) 545-553.

18 Βλ. P. Ferrarino, "Struttura e spirito del poema lucreziano", *Studi in onore di G. Funaioli*, Roma (1955) 63.

κριτικά απέναντι σ' αυτή την παράδοση.

Ο Άγιος Ιερώνυμος, ο οποίος έζησε και έγραψε τετρακόσια χρόνια μετά τον θάνατο του Λουκρήτιου, είναι ο μόνος συγγραφέας που δίνει αυτή την πληροφορία. Όπως επισημάνθηκε πρωτύτερα, δεν αποκλείεται να πήρε την πληροφορία από τον Σουητώνιο.¹⁹ Αυτό όμως δεν σημαίνει απαραίτητα ότι η πληροφορία είναι αληθινή. Βέβαια, ο Σουητώνιος απέχει πολύ από το να είναι ο πλέον ανεπαρκής και ανενδοίαστος αρχαίος βιογράφος· ωστόσο συχνά χρησιμοποιεί αναξιόπιστες πηγές αλλά και εικασίες άλλων προκατόχων του ως πληροφοριακό υλικό. Τα αποτελέσματα αυτών των μεθόδων φαίνονται στη βιογραφία που έγραψε για τον Τερέντιο, όπως τη σώζει ο Δονάτος, αλλά και στον *Βίο του Βιργιλίου* — αν όντως πρόκειται για δικό του έργο.

Στην περίπτωση του Λουκρήτιου, που ο επικουρισμός του αυτομάτως τον μετέτρεπε σε φυσικό στόχο συκοφαντικών επιθέσεων, η όλη ιστορία για το ερωτικό φίλτρο, τη σχιζοφρένεια και την αυτοκτονία, όπως επίσης και εκείνη που σχετίζει τον Κικέρωνα με την έκδοση του ποιήματός του, μπορεί να θεωρηθεί πως προήλθε μέσα από το ίδιο το έργο ή από σχόλια τρίτων για το πρόσωπό του.

Ειδικά η ιδέα για το ερωτικό φίλτρο μπορεί να προέκυψε από τη σφοδρή όσο και εκτενή επίθεση του Λουκρήτιου κατά του έρωτα, στο Τέταρτο Βιβλίο (IV.1037-1191), ενώ δεν θα πρέπει να παραλείψουμε και την εκδοχή του Jessen, που υποστήριξε ότι πιθανό να έγινε σύγχυση ανάμεσα στο όνομα του Λουκρήτιου και σε εκείνο του Λούκουλου, ο οποίος πέθανε το 56 π.Χ., επειδή, καθώς λέγεται, πήρε ένα ερωτικό φίλτρο.²⁰ Μια παρόμοια σύγχυση ανάμεσα στα ονόματα Οράτιος και Όστιος έδωσε λαβή στην ιστορία ότι ο Οράτιος είχε τοποθετήσει καθρέφτες σ' όλους τους τοίχους του υπνοδωματίου του· κι ίσως μετράει εδώ το ότι η βιογραφία του Οράτιου γράφτηκε πιθανότατα από τον Σουητώνιο.

19 Βλ. προηγ. σημ. 8. Βλ. επίσης παρακάτω, σελ. 21.

20 J. Jessen, *Zu Lucrez' Leben und Dichtung*, Kiel (1869) 53. Ανάλογη και η άποψη του L. P. Wilkinson, "Lucretius and the Love-philtre", *CR* 63 (1949) 47-48. Ο Wilkinson υποστηρίζει ότι η συντόμευση *Luc.* θεωρήθηκε εσφαλμένα ότι αναφέρεται στον Λουκρήτιο αντί στον Λούκουλο.

Η ιστορία της φρενοβλάβειας ίσως προέκυψε από το στίχο του Στάτιου, *docti furor arduus Lucreti* (*Silv.* 2.7.76), όπου το *furor* σχετίζεται ασφαλώς με την ποιητική έμπνευση ή, όπως πρότεινε ο Ziegler,²¹ από το ίδιο το *DRN* (III.828-9), όπου το *furorem* ... *proprium* μπορεί κανείς να το εκλάβει ως *furorem* ... *meum*. Τέλος, αφορμή για το ενδεχόμενο της αυτοκτονίας μπορεί να έδωσε κάποιο από —ή όλα— τα παρακάτω χωρία: III 79-82, 940-3, 1039-41.

Ένας από τους κυριότερους λόγους για να αμφισβητήσει κανείς την εγκυρότητα της παράδοσης είναι το γεγονός ότι ο Βιργίλιος, βαθιά επηρεασμένος από τον Λουκρήτιο, τον οποίο θαύμαζε απεριόριστα, αναφέρεται σ' αυτόν σε τρεις διάσημους στίχους των *Γεωργικών* (2.490-3):

ευτυχισμένος αυτός που μπόρεσε να γνωρίσει τα αίτια των πραγμάτων και πάτησε χάμω όλους τους φόβους και υπέταξε την αδυσώπητη μοίρα, το βουητό του αχόρταγου Αχέροντα.

Θα ήταν αδιανόητο να έγραφε ποτέ αυτούς τους στίχους ο Βιργίλιος, αν ο Λουκρήτιος είχε τρελαθεί και αυτοκτονήσει· αν πράγματι είχαν συμβεί αυτά, ο Βιργίλιος αποκλείεται να μην τα γνώριζε. Οι στίχοι του, τότε, δεν θα ήταν παρά ένα σκληρό και σαρκαστικό σχόλιο σε βάρος ενός ανθρώπου του οποίου το τραγικό τέλος έδειξε ότι ήταν κάθε άλλο παρά ευτυχισμένος (*felix*) και ικανός να υποτάξει «όλους τους φόβους» και τη μοίρα και τον θάνατο.

Σε κανέναν άλλο συγγραφέα δεν συναντούμε έστω και έναν υπαινιγμό ότι ο Λουκρήτιος αυτοκτόνησε. Παράξενη τούτη η σιωπή, αν η ιστορία της αυτοκτονίας ήταν γνωστή. Το επικούρειο ιδεώδες ήταν η αταραξία του νου, και ένα από τα μεγαλύτερα εμπόδια στην πραγμάτωσή του θεωρούνταν ο φόβος του θανάτου. Στο τρίτο βιβλίο του *DRN* ο Λουκρήτιος επιτίθεται με σφοδρότητα ενάντια στο φόβο αυτό παρατηρώντας ότι συχνά οδηγεί τους ανθρώπους στην αυτοκτονία (στ. 79-

21 Ο K. Ziegler, "Der Tod des Lucretius", *Hermes* 71 (1936) 427 υποστηρίζει ότι ο Στάτιος μάλλον θα απέφυγε να χρησιμοποιήσει τη λέξη, αν γνώριζε πως ο Λουκρήτιος υπέφερε από πραγματική παράνοια. Για την ιδέα του ένθεου-εμπνευσμένου ποιητή βλ. Πλάτ. *Ἰων.* 533 κ.ε., *Φαίδρος* 245A, Κικέρων. *De Or.* 2. 46. 194, *Div.* 1. 37. 80

82). Αν ο ίδιος είχε χάσει την αυτοκυριαρχία του και —σύμφωνα με τη δική του ανάλυση— είχε τόσο κυριευτεί από το φόβο του θανάτου ώστε να θέσει τέρμα στη ζωή του, θα άφηναν οι αντίπαλοι του Επικουρισμού ανεκμετάλλευτο το γεγονός ότι ο κυριότερος Ρωμαίος εκπρόσωπός του δεν έμεινε πιστός στα όσα δίδασκε; Θα περιμέναμε ένα τέτοιου είδους σχόλιο από τον Σενέκα, για παράδειγμα, ο οποίος κάνει λόγο για τα σχόλια των συγχρόνων του σε βάρος ενός Επικούρειου, του Διόδωρου, που είχε μόλις αυτοκτονήσει: *negant ex decreto Epicuri fecisse quod sibi gulam praesequit* (*Vit. Beat.* 19.1).

Δεν θα πρέπει συνεπώς να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο να μην ήταν ο Σουητώνιος η κύρια πηγή πληροφοριών του Ιερώνυμου σε ό,τι είχε να κάνει με τον Λουκρήτιο. Το γεγονός ότι η πληροφορία σχετικά με την επιμέλεια του έργου²² προέρχεται από τον Σουητώνιο, δεν αποδεικνύει ότι η ιστορία του ερωτικού φίλτρου, της μανιοκατάθλιψης και της αυτοκτονίας προήλθε από την ίδια πηγή. Επιπλέον, όπως τονίζει ο Ziegler²³, αν η ιστορία είχε καταγραφεί από τον Σουητώνιο, θα έπρεπε να υπήρχαν τουλάχιστο κάποια ίχνη της στον Αρνόβιο ή τον Λακτάντιο γύρω στα 300 μ.Χ. Οι δύο αυτοί Χριστιανοί συγγραφείς επικρίνουν έντονα τον Επικουρισμό· ιδιαίτερα ο Λακτάντιος, πιο ασυμβίβαστος εχθρός της εθνικής θρησκείας από τον δάσκαλό του Αρνόβιο, συχνά μιλούσε για την «τρέλα» του Επικούρου και του Λουκρήτιου, δίχως όμως να εννοεί ότι οι φιλόσοφοι ήταν στ' αλήθεια φρενοβλαβείς — ακριβώς όπως και ο ίδιος ο Λουκρήτιος χρησιμοποιεί τις λέξεις *dementia*, *delirium* και *perdelirium* αναφερόμενος στον Ηράκλειτο (I. 704, 698, 692). Το σίγουρο είναι πως αν ο Λακτάντιος γνώριζε την ιστορία από την οποία άντλησε την πληροφορία του ο Άγιος Ιερώνυμος, δεν θα έχανε την ευκαιρία να την επικαλεστεί προκειμένου να επιτεθεί στον Επικουρισμό. Ίσως λοιπόν να είναι σωστή η υπόθεση του Ziegler, ότι η όλη ιστορία επινοήθηκε από τους Χριστιανούς του 4ου αιώνα.

Μερικοί επιστήμονες αναζητούν και βρίσκουν την επιβεβαίωση των ισχυρισμών του Ιερώνυμου μέσα στο ίδιο το *DRN*. Θεωρούν ορισμένα χωρία ενδεικτικά, τόσο της απαισιοδοξίας όσο και της ανισορροπίας

22 Βλ. προηγ. σημ. 7.

23 Ο.π. 427-35.

του ποιητή. Ωστόσο, πέρα από τ' ότι είναι σαφώς επηρεασμένοι από τον Άγιο Ιερώνυμο, οι σχολιαστές αυτοί κατά κανόνα υποπίπτουν σε τρία λάθη:

Το πρώτο λάθος είναι ο αυθαίρετος διαχωρισμός και η εξέταση μεμονωμένων αποσπασμάτων ανεξάρτητα από τα συμφραζόμενά τους. Για παράδειγμα, η δραματική περιγραφή του λοιμού της Αθήνας, με την οποία τελειώνει το έργο, θεωρήθηκε συχνά πως είναι απότοκη μιας αρρωστημένης απαισιοδοξίας και ενδεικτική της πλήρους απόγνωσης του ποιητή. Όμως το συγκεκριμένο χωρίο δεν αποτελεί το «κλείσιμο» του έργου, με την έννοια ότι δεν είναι μια τελική άποψη ή κατακλείδα, όπως αυτές που διαβάζει κανείς στο τέλος μιας σύγχρονης επιστημονικής πραγματείας²⁴ δεν θα πρέπει να εξεταστεί ξεχωριστά, αλλά σε σχέση με το υπόλοιπο Έκτο Βιβλίο, και με το υπόλοιπο ποίημα συνολικά. Στην πραγματικότητα συνδέεται στενά με το χαρούμενο και ενθουσιώδες προοίμιο του Έκτου Βιβλίου και, αν διαβαστεί σωστά, γίνεται κατανοητό ότι γράφτηκε ως ένα ουσιώδες μέρος της προσπάθειας του ποιητή να συμβάλει στην πνευματική υγεία και ευδαιμονία της χεμαζόμενης ανθρωπότητας.

Το δεύτερο λάθος είναι η σύγχυση μεταξύ πεσσιμισμού και ρεαλισμού. Παρ' ότι ο Λουκρήτιος πιστεύει ακλόνητα στη δυνατότητα του επικουρισμού να θεραπεύσει όλα τα ανθρώπινα κακά, γνωρίζει καλά ότι η πλειονότητα των ανθρώπων έχει ακόμη πολύ δρόμο να διανύσει, καθώς επίσης ότι η ρωμαϊκή κοινωνία της εποχής του είναι άρρωστη και διεφθαρμένη. Ας μην ξεχνούμε σε τι ταραγμένα χρόνια έζησε ο ίδιος. Το πρώτο μισό του πρώτου αιώνα π.Χ. σημαδεύτηκε από συνεχείς και άγριες πολιτικές και κοινωνικές διαμάχες: τα ξεσπάσματα της βίας διαδέχονταν το ένα το άλλο —ο Εμφύλιος Πόλεμος, η αιματηρή μάχη της Πόρτα Κολίνα, η επανάσταση του Σπάρτακου, η συνωμοσία του Κατιλίνα· η καταπίεση, η αγριότητα, η πλεονεξία, η πολυτέλεια, η σεξουαλική εξαχρείωση, φιλοδοξίες, φανατισμοί, δωροδοκίες, δολοφονίες και αυτοκτονίες κυριαρχούσαν σε κλίμακες αδιανόητες ακόμη και για τον ίδιο τον Επίκουρο. Έτσι, η δριμύτητα των ε-

24 Πρβ. Ferrarino ό.π. 40· F. Giancotti, *L'ottimismo relativo nel DRN di Lucrezio*.

πιθέσεων του Λουκρήτιου κατά της φιλοδοξίας και της φιλοχρηματίας (και κατ' επέκταση εναντίον του φόβου του θανάτου, που σύμφωνα με την επικούρεια άποψη είναι σε μεγάλο βαθμό υπεύθυνος για τα κακά αυτά²⁵) δικαιολογείται από τις ίδιες τις συνθήκες της εποχής του. Το σημαντικό είναι πως, παρ' όλο που το έβλεπε πως οι άνθρωποι συχνά κάνουν κόλαση τη ζωή τους (III.1023: *hic Acherusia fit stultorum denique vita*), πίστευε ότι είναι δυνατό, χάρη στον Επίκουρο, να μετατραπεί αυτή η κόλαση σε παράδεισο (III.322: *ut nil impediatur dignam dis degere vitam*).

Το τρίτο λάθος είναι η αποτυχία διάκρισης ανάμεσα στην αυστηρά προσωπική ματιά του Λουκρήτιου και στην άποψη της επικούρειας σχολής. Για παράδειγμα, η θέση ότι ο φόβος του θανάτου συχνά οδηγεί τους ανθρώπους στην αυτοκτονία (III.79-82) θεωρήθηκε ότι υποδηλώνει ότι ο ίδιος ο ποιητής είχε τάσεις αυτοκτονίας. Ο Bailey²⁶ μάλιστα υποστήριξε ότι ο Λουκρήτιος γράφει «προμηνύοντας ίσως το δικό του τέλος». Κι όμως, η εγκυρότητα της λουκρήτειας άποψης για το φόβο του θανάτου ως αυθεντικά επικούρειας είναι αδιαμφισβήτητη.²⁷

Ο Waltz, αποδίδοντας στον Λουκρήτιο «ψυχική και νευρική ιδιοσυγκρασία μισότρελου και αγχωτικού ατόμου», τονίζει ότι ορισμένες μορφές ψυχασθένειας είναι συμβατές με την δημιουργική ιδιοφυΐα, φέροντας ως παράδειγμα τον Βαν Γκογκ, ο οποίος εμπνεόταν και ζωγράφιζε τους αριστουργηματικούς πίνακές του άλλοτε σε φάσεις πνευματικής διαύγειας και άλλοτε σε φάσεις βαριάς κατάθλιψης.²⁸ Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ορισμένες ψυχικές διαταραχές μπορούν να προκαλέσουν, να διεγείρουν και να εμπλουτίσουν κάποια είδη δημιουργικής δραστηριότητας. Όμως ο Λουκρήτιος, μολονότι είναι πνευματικά ευαίσθητη και διεισδυτική, κι η φαντασία του γόνιμη και ζωντανή, δεν μπορεί να θεωρηθεί ανισόρροπος. Είναι λάθος να επικαλούμαστε

25 Βλ. III. 59 κ.ε.

26 S. Bailey, "Lucretius", *Proceedings of British Academy* 25 (1949) 8· πρβ. Perelli, ό.π.

27 Usener 497.

28 R. Waltz, "Lucrèce dans Lucrèce", *Lettres d'humanité* 12 (1953) 45.

την περίπτωση του Βαν Γκογκ ή των ποιητών Ουίλιαμ Μπλαίηκ και Ουίλιαμ Κάουπερ, για να στηρίξουμε την άποψη ότι ο Λουκρήτιος έγραφε «στα φωτεινά διαλείμματα της τρέλας του». Η σύνθεση ενός ποιήματος όπως «Οι Οιδώνες της Αθωότητας» ή ενός πίνακα όπως ο «Κήπος του Ασύλου» δεν απαιτεί τον ίδιο βαθμό διανοητικής εγρήγορης, ελέγχου και αυτοσυγκέντρωσης, μ' εκείνον που απαιτεί η έκθεση ενός σύνθετου φιλοσοφικού συστήματος σ' ένα ποίημα που ξεπερνά τους επτά χιλιάδες στίχους και που το γράψιμό του προφανώς κράτησε χρόνια. Η μετουσίωση της φιλοσοφίας και της επιστήμης σε ποίηση αποτελεί ένα πολύ δύσκολο εγχείρημα – που στην περίπτωση του Λουκρήτιου γινόταν σχεδόν απαγορευτικό, εξαιτίας της έλλειψης επαρκούς τεχνικού λεξιλογίου στη λατινική (I.138-9). Εκτός αυτού, ο Λουκρήτιος έγραφε, όπως είδαμε, σε μια ταραγμένη εποχή όπου, «ήσαν ακραίες οι εντάσεις» – όπως γράφει ο Wormell –, «ανάμεσα στο δημιουργό και στο περιβάλλον του».²⁹ Το ότι ο ποιητής είχε επίγνωση της κατάστασης γίνεται φανερό από την αρχή ακόμα – από το προοίμιο του Πρώτου Βιβλίου, όπου ζητά από την Αφροδίτη να χαρίσει ειρήνη στους Ρωμαίους, και συνεχίζει (I.41-2):

Γιατί σ' αυτούς τους χαλεπούς για την πατρίδα χρόνους,
ούτε εγώ μπορώ με αμέριμνο το νου ν' αφοσιωθώ στο έργο μου...

Κι όμως, παρά τις δυσκολίες αυτές, το DRN είναι από την αρχή μέχρι το τέλος ένας θρίαμβος του ορθολογισμού, της εκφραστικής ακρίβειας, της σαφούς και περιεκτικής διατύπωσης. Όπως παρατηρεί ο Lee,³⁰ «υπάρχουν λίγα έργα του ανθρώπινου πνεύματος για τα οποία μπορεί να πει κανείς ειλικρινά ότι “η δύναμη της συγκροτημένης σκέψης και του αταλάντευτου αισθήματος φανερώνει πνευματική υγεία και δύναμη κατανόησης των πραγμάτων”». Ο Bailey³¹ επίσης παραδέχεται ότι το ποίημα «με τη λογική του επιχειρηματολογία, προσεκτικά δομημένο, καθώς περνά από το ένα θέμα στο επόμενο, δεν μοιάζει να είναι έργο ενός τρελού»· ωστόσο, λίγο παρακάτω εκφράζει

29 Βλ. Wormell, K. “Lucretius: the Personality of the Poet”, G & R 7 (1960) 55.

30 J. H. W. Lee, *T. Lucreti Cari De Rerum Natura Libri I-III*, xiii.

31 Bailey, ο.π. 9-10.

την άποψη ότι ο ποιητής υπέφερε από ένα είδος παραφροσύνης («*insania*»). Όμως είναι σχεδόν βέβαιο πως αν ο ποιητής έπασχε από οποιασδήποτε μορφής «*insania*», η πάθησή του όχι απλώς θα άφηνε ανεξίτηλα τα σημάδια της σε κάποιους στίχους του, αλλά θα κατέστρεφε τη συνοχή και την ισορροπία ολόκληρου του έργου. Όπως είχε πει κάποτε ένας καθηγητής Ιατρικής, «δεν γνωρίζουμε κανένα είδος ψυχασθένειας που να επιτρέπει σε άνθρωπο να γράφει, στα φωτεινά διαλείμματά της, στίχους όπως αυτοί του *De Rerum Natura*».³²

Η βεβαιότητα ότι ο Λουκρήτιος στόχευε να φέρει σε πέρας μια σοβαρή αποστολή γράφοντας το DRN και ότι οι στίχοι του αποβλέπουν και ανταποκρίνονται στις ανάγκες των συνανθρώπων του, παρέχει μια επιπλέον απόδειξη ότι δεν έπασχε από μελαγχολία ή άλλη ψυχική νόσο. Κατ' αρχήν, οι ψυχασθενείς συνήθως αποστασιοποιούνται από τα προβλήματα των συγχρόνων τους και τα τεκταινόμενα της εποχής τους. Και κατά δεύτερον, ένας παθολογικά απαισιόδοξος δεν ενδιαφέρεται ποτέ να απευθύνει ένα μήνυμα ελπίδας και σωτηρίας σε άλλους, διδάσκοντας πως ο άνθρωπος μπορεί να απολαύσει μια ζωή ισάξια μ' εκείνη των θεών!

Ο Λουκρήτιος είναι ένας ευσυνείδητος και σοβαρός ποιητής, εν μέρει λόγω της φύσης του θέματος που πραγματεύεται και εν μέρει λόγω ιδιοσυγκρασίας. Όμως σοβαρότητα δεν σημαίνει κατ' ανάγκη και βαρεμάρα. Κανένας συγγραφέας δεν μπορεί να είναι ανιαρός όταν κατέχει τόσο υψηλές ποιητικές αρετές, όταν δείχνει τόση αγάπη και ενδιαφέρον για τους συνανθρώπους του, πιστεύει τόσο παθιασμένα στη θεραπευτική δύναμη της φιλοσοφίας και εκφράζει έναν ασυνήθιστο σεβασμό για τα ζώα και τη φύση σε όλες της τις εκδηλώσεις.

Θεωρήθηκε πως ήταν ένας μοναχικός άνθρωπος. Είναι αλήθεια πως δεν μπορεί να συμμετείχε ενεργά στα δημόσια πράγματα, όπως επίσης και ότι θα πρέπει να πέρασε για μεγάλα χρονικά διαστήματα μόνος, σχεδιάζοντας και γράφοντας το DRN. Ο ίδιος αποκαλύπτει πως η ελπίδα να προσηλυτίσει τον Μέμμιο τον έκανε «ξάγρυπνος να περάσει γαλήνιες νύχτες» (I.142), και υποφιάζεται κανείς πως εκείνη

32 W. Osler, “The Old Humanities and the New Science”, *British Medical Journal* (5 Ιουλ. 1919) 5.

η ησυχία κι η μοναξιά ταίριαζαν στο χαρακτήρα του, γιατί δίνει την εντύπωση ανθρώπου που αντλούσε βαθιά ευχαρίστηση από τη μελέτη και το στοχασμό, και προτιμούσε τη γαλήνη της εξοχής από τη φασαρία της πόλης. Τούτη η μοναχικότητα δεν θα μπορούσε να έχει αρνητικό χαρακτήρα σ' έναν άνθρωπο τόσο προσηλωμένο στο ιδανικό της φιλίας (*amicitia*) και στην προσπάθεια να βοηθήσει τους άλλους, έναν άνθρωπο που εξέφραζε (βλ. παρακάτω, ενότητα 3) με τόσο αυθορμητισμό και γενναιοφροσύνη την αγάπη του για τον Επίκουρο.

* * *

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΕΠΙΚΟΥΡΟΥ

Μάταιος είναι ο φιλοσοφικός λόγος
που δεν θεραπεύει κανένα ανθρώπινο πάθος.
ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ

Ο ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ (341-270 π.Χ.) ΕΖΗΣΕ ΣΕ ΜΙΑ ΕΠΟΧΗ ηθικής και πνευματικής σύγχυσης. Η σύγχυση αυτή ήταν απόρροια των πολιτικών αλλαγών που συντελέστηκαν στην Ελλάδα του τέταρτου αιώνα π.Χ.: μετά την μακεδονική κυριαρχία, οι πόλεις-κράτη έχασαν την ανεξαρτησία τους και οι πολίτες τον έλεγχο των υποθέσεών τους, και η παραδοσιακή θρησκεία, αλληλένδετη με την πόλη-κράτος, έπαψε πια να ικανοποιεί.

Ο Επίκουρος πέρασε τα παιδικά του χρόνια στην Σάμο, το μεγαλύτερο μέρος της νεανικής του ηλικίας στην δυτική Μικρά Ασία, και ίδρυσε την σχολή του στην Αθήνα στα 307-306 π.Χ. Επέλεξε την Αθήνα επειδή ήταν το φιλοσοφικό κέντρο, αλλά και επειδή οι γονείς του ήταν αθηναϊκής καταγωγής. Προικισμένος με εξαιρετικό πνεύμα, αξιοθαύμαστες ηγετικές ικανότητες αλλά και έμφυτη ευγένεια, ευπρέπεια, ειλικρίνεια και ηρεμία, έκανε τους άλλους όχι μόνον να τον θαυμάζουν και να τον σέβονται, μα και να τον αγαπούν, ακόμη και να τον λατρεύουν. Ζούσε απλά και πειθαρχημένα, χωρίς έντονη κοινωνική ζωή, περιστοιχισμένος από τους μαθητές του —ανάμεσα στους οποίους υπήρχαν και γυναίκες και δούλοι. Ήταν πολυγραφότατος αλλά δεν έδινε ποτέ δημόσιες διαλέξεις και σπάνια εγκατέλειπε την Αθήνα —πράγμα που καθιστά ακόμη πιο εντυπωσιακό το γεγονός ότι πέτυχε να καθιερώσει μια φιλοσοφία που έμελλε να ζήσει επτά αιώνες σχεδόν και να κερδίσει αναρίθμητους υποστηρικτές στην Ελλάδα, τη Μικρά Ασία, την Ιταλία, και σε χώρες πολύ απομακρυσμένες μεταξύ τους, όπως η Γαλατία και η Ιουδαία.

Στόχος της διδασκαλίας του Επίκουρου ήταν να χαρίσει στους ανθρώπους μια καινούρια ελευθερία — όχι πολιτική, αλλά ατομική ελευθερία: σκοπός του ήταν να τους απελευθερώσει από τους φόβους και

τις ανησυχίες τους, να τους κάνει αυτόρκεις και ικανούς να κατακτήσουν την ψυχική γαλήνη (ἀταραξία).

Παρ' όλο που ήταν, κατά κύριο λόγο, ηθικός φιλόσοφος και όριζε την φιλοσοφία ως «δραστηριότητα που εξασφαλίζει την ευδαιμονία μέσω του διαλογισμού και του διαλόγου» (Usener 219), ο Επίκουρος θεωρούσε την επιστημονική μελέτη της φύσης του σύμπαντος απαραίτητη. Σκοπός αυτής της μελέτης δεν ήταν η απόκτηση επιστημονικών γνώσεων καθ' εαυτή, αλλά η απελευθέρωση από αβάσιμους φόβους και υποφίες που ταράζουν το νου και αποκλείουν την κατάκτηση της ευδαιμονίας —ιδιαίτερα από το φόβο των θεών και το φόβο του θανάτου³³. Η Φυσική, λοιπόν, βρισκόταν εξ ολοκλήρου στην υπηρεσία της Ηθικής, ως το αναγκαίο μέσο για την επίτευξη του ηθικού σκοπού. Έχει μεγάλη σημασία να το θυμόμαστε αυτό όταν διαβάζουμε το DRN, γιατί ο Λουκρήτιος, μολονότι είναι ένας καθ' όλα ορθόδοξος Επικούρειος και δεν δίνει αυτοτελή αξία στην επιστημονική έρευνα,³⁴ στο έργο του δεν πραγματεύεται συστηματικά την επικούρεια Ηθική, αλλά αφιερώνει το μεγαλύτερο μέρος του στη Φυσική. Οι λόγοι για τους οποίους επικεντρώνεται στην Φυσική θα εξεταστούν στην τρίτη ενότητα της Εισαγωγής.

Όπως επισημαίνει ο Διογένης Λαέρτιος (10.30), το φιλοσοφικό σύστημα του Επικούρου «διαίρεται σε τρία μέρη: την Κανονική, την Φυσική και την Ηθική».

Το «Κανονικόν» είναι η θεωρία της γνώσης. Υπάρχουν τρία κριτήρια της αλήθειας: η αίσθησις, οι «προλήψεις» και τα αισθήματα («πάθη»). Η αίσθηση (λατ. *sensus*) είναι το πρωταρχικό κριτήριο της αλήθειας (Λουκρ. I.422-5). Τα σφάλματα δεν οφείλονται στο ότι η αίσθηση δεν αληθεύει, αλλά στο ότι ο νους δεν ερμηνεύει σωστά τα δεδομένα που του παρέχει η αίσθηση (Λουκρ. IV.379-468). Ύστερα από επανειλημμένες αισθητικές εμπειρίες, συσσωρεύονται στο μυαλό παραστά-

33 Πρβ. Επίκουρος, *Κύρια Δόξα* 11-12.

34 Το ότι αφιερώνει το μεγαλύτερο μέρος του ποιήματός του στη φυσική θεωρία δεν σημαίνει ότι «στο DRN αντιστρέφεται η παραδοσιακή σχέση της Φυσικής και Κανονικής [σ.τ.ε.: γνωσιολογίας] με την Ηθική» (E. J. Kenney, *Lucretius, DRN book III* 10, σημ. 1).

σεις κάθε λογής πραγμάτων, για να διαμορφώσουν μια γενική ιδέα ή έννοια ή πρόληψιν (λατ. *notities, anticipatio, praenotio*), στην οποία ανάγονται τα επιμέρους παραδείγματα (V.182, 1046-9). Χωρίς τις προλήψεις θα ήταν αδύνατη η απόκτηση της επιστημονικής γνώσης, διότι η αίσθηση από μόνη της είναι «άλογη» και «μνήμης ούδεμιᾶς δεκτική». (Διογ. Λαέρτιος 10.31). Όσο για το τρίτο κριτήριο της αλήθειας: «υπάρχουν δύο αισθήματα (πάθη), η ηδονή και ο πόνος, που επηρεάζουν κάθε ζωντανό πλάσμα: η μεν ηδονή ταιριάζει με τη φύση του (*οἰκεῖον*), ο δε πόνος είναι ξένος προς αυτήν (*ἀλλότριον*): μέσω αυτών καθορίζεται το τι επιλέγει και τι αποφεύγει» (Διογ. Λαέρτιος 10. 34). Έτσι, λυδία λίθος στα ζητήματα ηθικής και συμπεριφοράς είναι τα αισθήματα πόνου και ηδονής: και αφού αποτελούν κι αυτά ένα μέρος της αίσθησης, θα ήταν σωστό να πούμε ότι η ηθική θεωρία του Επικούρου, όπως και η φυσική του θεωρία, θεμελιώνεται στην εγχυρότητα της αίσθησης.³⁵

Ο Επίκουρος στήριξε την φυσική του θεωρία στον Δημόκριτο (460-370 π.Χ.) ο οποίος έναν αιώνα πριν είχε υιοθετήσει και επεξεργαστεί την ατομική θεωρία που πρώτος εμπνεύστηκε ο Λεύκιππος. Ωστόσο, επέφερε μερικές σημαντικές τροποποιήσεις στην θεωρία του Δημόκριτου, και επιπλέον υπέταξε την Φυσική στην Ηθική.

Οι θεμελιώδεις αρχές της επικούρειας Φυσικής είναι ότι «τίποτα δεν δημιουργείται από το τίποτα» (I. 150-1, 155-6, 159-214), και ότι «καθένα πράγμα κατά τη διάλυσή του δεν καταλήγει στην πλήρη ανυπαρξία» (I.215-64). Με άλλα λόγια, ο Επίκουρος πίστευε στην διατήρηση της ύλης, συμμεριζόμενος την άποψη και άλλων αρχαίων φυσικών. Το σύμπαν (το *pān, omne*) αποτελείται από ύλη (*σῶμα, corpus*) και κενόν (*inane*). Η ύλη και το κενό είναι οι μοναδικές ύστατες πραγματικότητες: πέρα από αυτές δεν μπορεί να υπάρξει τίποτα (I.430-48). Η ύπαρξη της ύλης επιβεβαιώνεται από την αίσθηση: όσο για το κενό, αν δεν υπήρχε θα ήταν αδύνατη η κίνηση της ύλης (I.335-45, 370-83, 426-8), η οποία πιστοποιείται από την μαρτυρία των αισθήσεων.

Η ύλη υπάρχει με την μορφή ενός άπειρου αριθμού απόλυτα συμπαγών, αδιαίρετων και αναλλοίωτων σωματιδίων (I.483-634). Λόγω

35 Πρβ. Bailey, *The Greek Atomists and Epicurus* 248-250.

της αδιαίρετης φύσης τους, τα σωματίδια αυτά ονομάζονται *άτομα* (=δεν μπορούν να τμηθούν).³⁶ Η αδιαίρετη φύση του ατόμου είναι ιδιαίτερα σημαντική για τον Επίκουρο: όπως και οι προγενέστεροι ατομικοί φιλόσοφοι, ο Επίκουρος πίστευε ότι αν δεν υπάρχουν άφθαρτα στοιχεία, αν δεν υπάρχει ένα σημείο πέραν του οποίου είναι αδύνατη η διαίρεση της ύλης, το σύμπαν δεν μπορεί να διατηρήσει τη μονιμότητά του: τα πάντα θα είχαν προ πολλού περιέλθει στην ανυπαρξία, αν δεν υπήρχε κάτι άφθαρτο που να επιβιώνει όταν τα σύνθετα σώματα διαλύονται (I.540-50). Τα άτομα είναι ασύλληπτα μικρά (I.265-328): θα πρέπει, επομένως, να ερευνηθούν με την βοήθεια της αναλογίας. Η ουσία τους είναι ομοιογενής: όμως διαφέρουν μεταξύ τους στο σχήμα, στο βάρος και στο μέγεθος. Η ποικιλία πραγμάτων που υπάρχει στο σύμπαν οφείλεται όχι μόνο στην αναμοιομορφία των ατόμων αλλά και στη διαφορετικότητα των κινήσεων, των θέσεων και των συνδυασμών τους. Ενώ ο Δημόκριτος πίστευε ότι η ποικιλία σχημάτων και μεγεθών των ατόμων είναι άπειρη, ο Επίκουρος υποστήριζε ότι ο βαθμός ποικιλομορφίας, αν και ασύλληπτα μεγάλος, ήταν πεπερασμένος (II.478-521), γιατί αλλιώς κάποια άτομα θα ήταν ορατά ή θα είχαν, όπως λέει ο Λουκρήτιος (II.498), υπέρογκες διαστάσεις (*inmani maximitate*). Από την άλλη, άτομα όμοιου μεγέθους και σχήματος υπάρχουν άπειρα (II.522-68). Αν και κάθε άτομο είναι απειροελάχιστο και αδιαίρετο, μπορεί, νοερά, να διαιρεθεί σε έναν —οπωσδήποτε περιορισμένο— αριθμό μικρότερων μερών (ελάχιστα, *minimae partes, minima*). Ο Λουκρήτιος αναπτύσσει αυτή την θεωρία στους στ. I.599-634.

Η έκταση του κενού —όπως και ο αριθμός των ατόμων— είναι άπειρη, και φυσικά άπειρο είναι και το σύμπαν το οποίο απαρτίζουν (I.951-1051). Ο αριθμός των κόσμων είναι επίσης άπειρος (II.1048-89).

Όλα τα άτομα βρίσκονται σε αέναη κίνηση. Κατ' αρχήν ας διευκρινίσουμε την ελεύθερη κίνηση των ατόμων στο κενό. Σε αντίθεση με τον Δημόκριτο, που πίστευε ότι η κίνηση των ατόμων γίνεται προς όλες τις κατευθύνσεις και ελέγχεται από τον «φυσικό νόμο» ή την αναγκαιότητα (*ἀνάγκη*), ο Επίκουρος υποστήριξε ότι η κίνηση των α-

τόμων είναι κατ' αρχήν μονοσήμαντη (ή «καθοδική») λόγω του βάρους τους. Όμως για να σχηματιστούν ενώσεις ατόμων, απαραίτητη προϋπόθεση είναι οι προσκρούσεις τους. Ο Δημόκριτος προφανώς μπορούσε εύκολα να εξηγήσει τον τρόπο σύγκρουσης των ατόμων. Ο Επίκουρος όμως; Αν όλα τα άτομα κινούνται προς την ίδια κατεύθυνση, πώς προκύπτουν οι προσκρούσεις; Θα υπέθετε κανείς ότι τα βαρύτερα άτομα κινούνται ταχύτερα από τα ελαφρύτερα κι έτσι τα προλαβαίνουν: όμως η απάντηση αυτή δεν μπορεί να γίνει αποδεκτή διότι —όπως ο Επίκουρος ευφυώς διέβλεψε—, αντικείμενα διαφορετικού βάρους πέφτουν στο κενό με την ίδια ταχύτητα (II.225-42). Αντί αυτού, υποστήριξε ότι ενώ τα άτομα παρασυρμένα από το βάρος τους κινούνται καθοδικά στο κενό, σε απροσδιόριστο χώρο και χρόνο παρεκκλίνουν ελαφρώς από την πορεία τους (II 216-20). Αυτή η περίφημη θεωρία της παρέκκλισης των ατόμων (*παρέγκλισις, clinamen, declinatio, inclinatio*) δέχτηκε τα πυρά των αντιπάλων του Επικουρισμού. Ο Κικέρων (*De Finibus* I.6.19) λέει πως «η όλη υπόθεση είναι μια παιδαριώδης επινόηση» (*res tota ficta ... pueriliter*), και προσθέτει ότι η θεωρία εκτός από παιδαριώδης είναι και αυθαίρετη (*ad libidinem fingitur*), γιατί ο Επίκουρος υποστηρίζει ότι τα άτομα παρεκκλίνουν χωρίς συγκεκριμένη αιτία, και το να ισχυρίζεται ένας φυσικός φιλόσοφος ότι κάτι συμβαίνει χωρίς αιτία είναι τερατώδες έγκλημα. Η θεωρία μοιάζει βέβαια αντιεπιστημονική, αν και πρέπει να σημειωθεί ότι ο επιφανής Δανός φυσικός Niels Bohr είχε μια παρόμοια άποψη για την κίνηση των ατόμων.³⁷ Ωστόσο δεν πρέπει να αξιολογηθεί μόνον σε σχέση με τα επιστημονικά πλεονεκτήματα ή μειονεκτήματά της: στόχος της δεν ήταν μόνο να εξηγήσει την προέλευση των υλικών σωμάτων, αλλά και την ελεύθερη βούληση (II.251-93).

Πρόκειται για ένα πάρα πολύ σημαντικό σημείο. Ο Επίκουρος, όπως είδαμε, διαφοροποιήθηκε από τον Δημόκριτο θέτοντας την Φυσική σε δεύτερη μοίρα έναντι της Ηθικής. Και ενώ ο Δημόκριτος ήταν υπέρμαχος του ντετερμινισμού, ο Επίκουρος πίστευε —ασπαζόμενος την άποψη του Σωκράτη και των επιγόνων του, κυρίως του Πλάτωνα και του Αριστοτέλη— ότι ο άνθρωπος είναι ελεύθερο ον και φέρει ηθική

36 Βλ. I 55, 58-61, άλλες λέξεις που χρησιμοποιεί ο Λ. για τα άτομα.

37 Πρβ. Bailey, ό.π. 842.

ευθύνη για τις πράξεις του. Γι' αυτό και δεν μπορούσε να αποδεχθεί την ιδέα ότι όλα τα άτομα κινούνται πάντα προδιαγεγραμμένα και μηχανικά, υπακούοντας σε αμετακίνητους φυσικούς νόμους: το γεγονός της ελεύθερης βούλησης αποτελεί γι' αυτόν απόδειξη της απρόβλεπτης και αυθόρμητης κίνησης των ατόμων. Ενδεικτική της μεγάλης σημασίας την οποία προσέδιδε στην περιφρούρηση της ελεύθερης βούλησης είναι η παρακάτω δήλωση: «Καλύτερα να πιστέψουμε στους μύθους περί θεών παρά να υποδουλωθούμε στην εικαζόμενη των φυσικών φιλοσόφων» (Επιστ. προς Μενοικέα 134).

Τα άτομα συγκρούονται και συμπλέκονται, σχηματίζοντας έτσι σύνθετα σώματα· όμως και μέσα στα σύνθετα σώματα η κίνησή τους δεν σταματάει (II.80-141): παύει να είναι γραμμική και γίνεται παλμική. Τα άτομα συνεχώς συγκρούονται και εκτινάσσονται σε αποστάσεις που ποικίλλουν, ανάλογα με την πυκνότητα σύνθεσης του κάθε σώματος. Κάθε σύνθετο σώμα, ακόμα και ένα οφθαλμοφανώς συμπαγές αντικείμενο, όπως ένα κομμάτι σίδηρο, περιέχει μια ορισμένη ποσότητα κενού. Μας είναι αδύνατο να συλλάβουμε την αδιάκοπη κίνηση των συστατικών ατόμων κάθε αντικειμένου, επειδή τα ίδια τα άτομα είναι ασύλληπτα μικρά. (II.308-22). Η ικανότητα ή μη των ατόμων να συμπλέκονται καθορίζεται από το σχήμα τους (II.381-477): τα σώματα με συμπαγή ουσία συνίστανται από άτομα αγκιστροειδή και ακανόνιστα, ενώ τα σώματα με λεπτή ουσία, από άτομα λεία και στρογγυλά. Άλλοι εξίσου σημαντικοί παράγοντες που καθορίζουν τις ποιοτικές διαφορές των σύνθετων σωμάτων είναι οι διαφορές στα μέγεθος και στη διάταξη των ατόμων.

Κάθε σύνθετο αντικείμενο δεν είναι παρά ένα προσωρινό *concilium* ατόμων: γεννιέται, αναπτύσσεται, ακμάζει, παρακμάζει, και διαλύεται στα συνθετικά του άτομα. Ο κόσμος μας δεν αποτελεί εξαίρεση (II.1105-74): είχε αρχή και θα έχει και τέλος (V.91-109, 234-415). Δεν δημιουργήθηκε από τους θεούς προς όφελος του ανθρώπου (II.167-83, V.126-234), αλλά, όπως και οι άλλοι —άπειροι— κόσμοι στο σύμπαν, ήταν το αποτέλεσμα τυχαίων συναθροίσεων των κατάλληλων ατόμων· από την συγκεχυμένη και χαώδη μάζα των ατόμων, διαχωρίστηκαν σταδιακά τα διάφορα συστατικά που αποτέλεσαν την πρώτη ύλη του κόσμου όπως τον ξέρουμε (V.416-508). Η γη αρχικά παρήγα-

γε την βλάστηση και στη συνέχεια τα έμβια όντα, μεταξύ των οποίων και τον άνθρωπο. Η δημιουργία της ζωής και η ανάπτυξη του πολιτισμού, η εξέλιξη της γλώσσας, η ανακάλυψη της φωτιάς, η θέσπιση των νόμων και η ανακάλυψη των τεχνών και των επαγγελματιών, όλα συντελέστηκαν χωρίς καμία θεϊκή συνδρομή (V.772-1457).

Η αδιάκοπη παλμική κίνηση (πάλσις)³⁸ των συστατικών ατόμων κάθε πράγματος προκαλεί την εκπομπή από την επιφάνειά του λεπτών ατομικών μεμβρανών (είδωλα, *simulacra*): το σχήμα του είδωλου είναι όμοιο με του αντικειμένου από το οποίο εκπορεύεται. Όταν τα είδωλα έρθουν σε επαφή με τα μάτια μας διεγείρουν την όραση· όταν τα συλλαμβάνει ο νους μας προκαλούν τη σκέψη ή, όταν κοιμόμαστε, τα όνειρα (IV.26-521, 722-822, 877-906, 962-1036). Κάθε αίσθηση προϋποθέτει φυσική επαφή μεταξύ του αντικειμένου που συλλαμβάνεται και του δέκτη· στην περίπτωση της γεύσης (IV.615-32) και της αφής, η επαφή είναι άμεση· όμως στην περίπτωση της ακοής (IV.524-614) και της όσφρησης (IV.673-705), όπως και στην περίπτωση της όρασης, η επαφή είναι έμμεση και προκαλείται από απορροές που ενεργοποιούν το εκάστοτε αισθητήριο όργανο.

Ο νους και η ψυχή είναι υλικές οντότητες, και επομένως φθαρτές. Ο Λουκρήτιος εξηγεί την φύση και την σύστασή τους και αποδεικνύει ότι γεννιούνται και πεθαίνουν μαζί με το σώμα (III.94-829). Ο νους (*animus*), η έδρα των συναισθημάτων και της σκέψης, βρίσκεται στο στήθος· δεν πρέπει να ταυτίζεται με την ψυχή (*anima*), στην οποία εδρεύουν οι αισθήσεις, και η οποία είναι διεσπαρμένη σε ολόκληρο το σώμα. Και τα δύο αποτελούνται από εξαιρετικά λεπτά, μικρά, κυκλικά, ευκίνητα άτομα.

Η απόδειξη της υλικότητας και της θνητότητας της ψυχής και του νου, και της ανυπαρξίας αίσθησης μετά θάνατον, έχει τεράστια σημασία, γιατί ο φόβος του θανάτου είναι ένας από τους δύο μεγάλους φόβους που εμποδίζουν την κατάκτηση της αταραξίας. Έτσι ο Λουκρήτιος, μετά την ολοκλήρωση της μακροσκελούς του απόδειξης, περνά αμέσως στο εμπνευσμένο εκείνο χωρίο (III.830-1094), του οποίου το θέμα δηλώνεται από τον πρώτο κιόλας στίχο (III.830): *Επομένως,*

38 Επίκουρος, Επιστολή στον Ηρόδοτο, 50.

ένα τίποτα είναι για μας ο θάνατος· κι ούτε που μας αφορά καθόλου...

Η υλιστική ψυχολογία του Επικουρισμού και η άρνηση της μεταθανάτιας ζωής ήταν ένας από τους κύριους λόγους των σφοδρών επιθέσεων που δέχτηκε, ιδιαίτερα στους χριστιανικούς αιώνες. Ίσως και να εξηγεί γιατί ο Επικουρισμός, μολονότι άντεξε στις προκλήσεις του Χριστιανισμού για τέσσερις αιώνες, τελικά έχασε την μάχη: η αθανασία που υποσχόταν ο χριστιανισμός αποδείχθηκε πιο δελεαστική και παραμυθητική από την επικούρεια υπόσχεση ενός *mors...immortalis* (III. 869), μιας μεταθανάτιας κατάστασης όπου δεν υπάρχει το παραμικρό ίχνος συνείδησης. Άλλα ζητήματα που πυροδότησαν το μένος του Χριστιανισμού ήταν οι θεολογικές και ηθικές θεωρίες του Επικούρου.

Ο Επίκουρος συχνά χαρακτηρίστηκε άθεος και πολέμιος της θρησκείας. Στην πραγματικότητα πίστευε ακράδαντα στην ύπαρξη των θεών, και δεν ήταν αντίθετος σε κάθε θρησκεία, αλλά στην ψευδή — όπως τη θεωρούσε — θρησκεία. Η ύπαρξη των θεών είναι βέβαιη, «η γνώση που έχουμε γι' αυτούς είναι εναργής» (Επιστολή στον Μενοικέα 123). Ποια είναι όμως η φύση τους, πού ζουν, πώς τους αντιλαμβανόμαστε; Είναι υλικά όντα, όμως η ατομική τους σύσταση είναι εξαιρετικά λεπτή και διαφέρουν από όλα τα άλλα σύνθετα σώματα επειδή δεν υπόκεινται στην φθορά. Δεν ζουν στον δικό μας κόσμο, αλλά σε περιοχές εξίσου δυσδιάκριτες με τα σώματα τους (V.146-54) — δηλαδή στα διαστήματα μεταξύ των κόσμων (μετακόσμια, *intermundia*), όπου τα πάντα είναι ειρηνικά και το κλίμα ιδεώδες (III.18-22). Απόλυτα αутάρχεις, γαλήνιοι και μακάριοι (I.44-9, II.646-51), δεν έχουν ούτε την τάση ούτε τη δύναμη να παρεμβαίνουν στις υποθέσεις ενός κόσμου τον οποίο δεν έπλασαν αυτοί. Δεν οργίζονται ποτέ (I.49, II.651, VI.74)· βίαια και ακραία φαινόμενα όπως ο κεραυνός κι η αστραπή, οι σεισμοί και οι εκρήξεις ηφαιστείων δεν είναι τιμωρίες που εξαπολύουν κατά των ανθρώπων· τα αίτιά τους είναι αμιγώς φυσικά (VI.43-702). Από τους θεούς — όπως και από όλα τα πράγματα —, εκπέμπεται μια αδιάλειπτη ροή από *simulacra* (ομοιώματα). Τα *simulacra* έχουν πάντα πολύ λεπτή υφή· επειδή, όμως, η ατομική σύσταση των θεών είναι εξαιρετικά λεπτή, τα *simulacra* που εκρέουν από το σώμα τους είναι υπερβολικά ισχνά — τόσο ισχνά, μάλιστα, που δεν συλλαμβάνονται α-

πό τις αισθήσεις αλλά μόνον από το νου (V.148-9). Αλλά ακόμα και ο νους δεν μπορεί εύκολα να τα συλλάβει· τα είδωλα των θεών εμφανίζονται κυρίως στον ύπνο, οπότε οι «παρεμβολές» είναι λιγότερες. Περισσότερο ικανός να δεχτεί τα *simulacra* και να πάρει μια ιδέα της ομορφιάς, της γαλήνης και της μακαριότητας των θεών (VI.68-78) είναι εκείνος που δεν ταράζεται από λανθασμένες απόψεις και δεν βασανίζεται από τον φόβο των θεών. Και παρ' όλο που ο σοφός άνθρωπος δεν θα προσευχηθεί ούτε θα προσφέρει θυσίες στους θεούς με την ελπίδα να τους επηρεάσει, θα συμμετέχει σε θρησκευτικές τελετές που θα τον διευκολύνουν να εστιάσει την προσοχή του στα θεϊκά *simulacra*. Ο Επίκουρος λοιπόν δεν ήταν πολέμιος της θρησκείας, αλλά θερμός υποστηρικτής της: ήθελε να την αναμορφώσει, όχι να την καταργήσει.

Ο ηθικός σκοπός στον οποίο πρέπει να προσβλέπουμε, σύμφωνα με τον Επίκουρο «δεν σηκώνει συζήτηση». Είναι θέμα πανανθρώπινης εμπειρίας: ο πόνος είναι «το κακό» ενώ η ηδονή το «άγαθόν»· ο πόνος, επομένως, είναι προς αποφυγήν και η ευχαρίστηση (ήδονή, *voluptas*) πρέπει να επιδιώκεται. Ωστόσο δεν πρέπει να επιδιώκεται κάθε ηδονή ούτε και να αποφεύγεται ο κάθε πόνος, αφού, μερικές φορές, μια παροδική ευχαρίστηση ακυρώνεται από τον επικείμενο πόνο, ενώ κάποιες άλλες φορές ένας παροδικός πόνος επισκιάζεται από την επακόλουθη ευχαρίστηση. Σε κάθε περίπτωση πρέπει να ζυγιάζουμε με προσοχή, ποια επιλογή εγγυάται μακροπρόθεσμα την περισσότερη ηδονή και τον λιγότερο πόνο.

Σύμφωνα με τον Επίκουρο, η ηδονή έχει όρια (V.1433)· φθάνουμε στο όριο της σωματικής ηδονής όταν ικανοποιείται η επιθυμία και απομακρύνεται ο πόνος της στέρησης³⁹. Θα πρέπει να διακρίνουμε δύο είδη ηδονής: την κινητική ηδονή, η οποία αντλείται από την διαδικασία ικανοποίησης της επιθυμίας, και την κατασταματική ηδονή («καταστασιακή» θα λέγαμε σήμερα, ή ηδονή της ισορροπίας), που απολαμβάνει κανείς όταν η επιθυμία έχει ικανοποιηθεί και ταυτόχρονα απουσιάζει κάθε πόνος. Πριν από τον Επίκουρο, η Κυρηναϊκή σχολή του Αρίστιππου θεωρούσε την ηδονή ως το υπέρτατο αγαθό. Ως μόνη

39 Επίκουρος, *Κύρια Δόξα* 3, 18.

γνήσια ηδονή όμως αναγνώριζε την κινητική, ενώ την καταστασιακή δεν την θεωρούσε καν ηδονή. Ενώ ο Επίκουρος όχι μόνον αναγνώρισε την καταστασιακή ηδονή, αλλά την θεώρησε και πολύ ανώτερη της κινητικής: η καταστασιακή ηδονή έχει μεγαλύτερη διάρκεια και δεν συνεπάγεται ή δεν εμπεριέχει καθόλου πόνο· ενώ αντίθετα η κινητική ηδονή δεν έχει διάρκεια και αναγκαστικά σχετίζεται με πόνο, αφού όπως είδαμε προέρχεται από τη διαδικασία ικανοποίησης της επιθυμίας και απομάκρυνσης του πόνου της στέρξης. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι ο Επίκουρος δεν αναγνώριζε την ύπαρξη ουδέτερης κατάστασης μεταξύ της ηδονής και του πόνου, αλλά θεωρούσε την απουσία του πόνου (ἀπονία) ως ύψιστη μορφή σωματικής ηδονής.

Η ανικανοποίητη επιθυμία προκαλεί πόνο· πρέπει λοιπόν να διακρίνουμε τις επιθυμίες που μπορούν να ικανοποιηθούν και εκείνες που δεν μπορούν. Στην ουσία υπάρχουν τρεις κατηγορίες επιθυμιών: (α) οι φυσικές και αναγκαίες, (β) οι φυσικές και μη αναγκαίες, και (γ) οι μη φυσικές και μη αναγκαίες. Οι επιθυμίες της πρώτης κατηγορίας, π.χ. οι αναγκαίες επιθυμίες για τροφή, ποτό και ένδυση, πρέπει να ικανοποιούνται και μπορούν να ικανοποιούνται εύκολα και ανέξοδα. Οι επιθυμίες της δεύτερης κατηγορίας, με πιο χαρακτηριστική την σεξουαλική, πρέπει να ικανοποιούνται με μέτρο. Όσες ανήκουν στην τρίτη κατηγορία—λ.χ. οι επιθυμίες για πολυτέλειες κάθε είδους, που δεν είναι σε καμία περίπτωση αναγκαίες για την ζωή—πρέπει να αποβάλλονται, διότι δεν μπορούν να ικανοποιηθούν, και ανικανοποίητη επιθυμία σημαίνει πόνο· δεν μπορούν να ικανοποιηθούν διότι δεν έχουν όρια, και εκ των πραγμάτων θα υπάρχει πάντα ένα χάσμα ανάμεσα σ' αυτό που θέλουμε και σ' αυτό που παίρνουμε.

Από τα παραπάνω καταλαβαίνει κανείς ότι ο Επίκουρος είχε δίκιο να ισχυρίζεται πως «όταν υποστηρίζουμε ότι ο στόχος μας είναι η ηδονή, δεν εννοούμε τις ηδονές των ασώτων και των αισθησιακών απολαύσεων» (Επιστ. προς Μενουκία 131)· επίσης καταλαβαίνει κανείς πόσο άδικες ήταν οι μομφές του Κικέρωνα (Pis. 16.37) και του Οράτιου (Epist. 1.4.16), ότι η σχολή του Επικούρου ταιριάζει στα γουρούνια· είναι προφανές το χάσμα που χωρίζει έναν Επικούρειο από έναν φιλήδονο. Μάλιστα ο Επίκουρος συνιστούσε και διήγε μια ζωή εξαιρετικά απλή. Από τον Διογένη Λαέρτιο (10.11) μαθαίνουμε ότι ο Επίκουρος

αρκούνταν σε φωμί και νερό, και ότι κάποτε έγραψε σε έναν φίλο του: «Στείλε μου ένα κομμάτι τυρί για να μπορέσω, όταν θελήσω, να το ρίξω στην πολυτέλεια».

Εκτός του ότι υποστήριζε πως η σωματική ηδονή μπορεί ως επί το πλείστον να επιτευχθεί με τη λιτότητα και τον περιορισμό των επιθυμιών, ο Επίκουρος θεωρούσε την πνευματική ηδονή πολύ πιο σημαντική από την σωματική. Ο νους όχι μόνο μοιράζεται τις ηδονικές αισθήσεις του σώματος τη στιγμή που τις βιώνει, αλλά επίσης αντλεί ευχαρίστηση από την ανάμνηση των περασμένων ηδονών και την προσδοκία μελλοντικών· η πνευματική ηδονή μπορεί πάντοτε να υπερκεράσει τον σωματικό πόνο. Όμως ο νους εκτός από ηδονή δοκιμάζει και πόνο. Κάποιες φορές υποφέρει ταυτόχρονα με το σώμα. Έχει όμως και τους δικούς του πόνους. Μπορεί να προσβληθεί από μη αναγκαίες επιθυμίες, κυρίως την επιθυμία για πλούτη (φιλαργυρία) και την επιθυμία για δύναμη ή εξουσία και για δόξα (φιλοδοξία). Και οι δύο επιθυμίες δεν έχουν όριο, είναι αδύνατο να ικανοποιηθούν, άρα συνεπάγονται πόνο, και επομένως πρέπει να εξαλειφθούν. Εξ ου και η δήλωση του Επικούρου: «η φτώχεια, αν μετρηθεί με βάση τον φυσικό σκοπό της ζωής, είναι μεγάλος πλούτος· ενώ τα αμέτρητα πλούτη σημαίνουν μεγάλη φτώχεια»⁴⁰ και η συμβουλή που δίνει στον Ιδομενέα, αναφερόμενος σ' ένα νεαρό μαθητή: «Αν θες να κάνεις πλούσιο τον Πυθοκλή, μη του δίνεις περισσότερα λεφτά· περιόρισε τις επιθυμίες του»⁴¹. Εξ ου και η συμβουλή στους μαθητές του να απέχουν από την πολιτική ή την δημόσια ζωή.

Η ικανότητα του νου να αναλογίζεται το μέλλον σημαίνει ότι μπορεί επίσης να κυριεύεται από αναίτιους φόβους. Οι πιο σημαντικοί φόβοι είναι, όπως είδαμε, ο φόβος του θανάτου και ο φόβος των θεών, και μόνο όταν ξεριζωθούν, χάρη στη μελέτη της φυσικής, μπορούμε να πετύχουμε το ιδεώδες της ελευθερίας από κάθε ψυχική ταραχή, και της καταστηματικής ηδονής του νου.

Η στάση του επικουρισμού απέναντι στις αρετές είναι ωφελιμιστική. Οι αρετές δεν αποτελούν αυτοσκοπό· είναι τα μέσα για την επίτευξη

⁴⁰ Επικ. προσφώνησις 25· πρβ. Λουκρήτιος V.1117-19.

⁴¹ Usener 135.

του σκοπού. Μ' άλλα λόγια, δεν είναι από μόνες τους επιθυμητές, αλλά επειδή είναι «ποιητικά» της ηδονής. Επειδή όμως είναι αδύνατο να ζει κανείς ηδονικά αν δεν ζει ενάρετα, και αδύνατο να ζει ενάρετα αν δεν ζει ηδονικά,⁴² είναι απαραίτητη η άσκηση της αρετής.

Παρ' όλο που ο Επίκουρος δίδασκε ότι το άτομο πρέπει να προσπαθεί να εξασφαλίσει όσο το δυνατό περισσότερες ηδονές, ο ίδιος και οι μαθητές του δεν ενδιαφέρονταν μόνο για την προσωπική τους καλοπέραση. Όλοι οι Επικούρειοι θεωρούσαν αυτονόητο το να επιστρατεύουν τις δυνάμεις τους για να δια φωτίσουν εκείνους που εξακολουθούσαν να αγνοούν την αλήθεια. Ο ίδιος ο Επίκουρος άφηνε να εννοηθεί ότι ήταν ένας απόστολος που ενδιαφερόταν για την πνευματική θεραπεία της ανθρωπότητας, όταν διακήρυττε: «Μάταιος είναι ο φιλοσοφικός λόγος που δεν θεραπεύει κανένα ανθρώπινο πάθος· ακριβώς όπως η ιατρική δεν ωφελεί παρά μόνο σαν θεραπεύει τις αρρώστιες του σώματος, έτσι και η φιλοσοφία δεν προσφέρει τίποτε αν δεν απαλλάσσει την ψυχή από τα πάθη της». Η εικόνα του Επικούρειου φιλοσόφου ως θεραπευτή και απόστολου διαφαίνεται και αλλού⁴³. Η συνηθισμένη μέθοδος προσηλυτισμού ήταν η προσωπική επαφή. Και εδώ πάλι βλέπουμε την αναλογία με την ιατρική: όπως ο γιατρός πρέπει να δώσει ξεχωριστή αγωγή στον κάθε ασθενή του, έτσι και ο Επικούρειος φιλόσοφος πρέπει να ασχοληθεί ξεχωριστά με τον κάθε άρρωστο ηθικά συνάνθρωπό του. Γι' αυτό και οι Επικούρειοι, αν και θέλουν το μήνυμά τους να ωφελήσει όσο το δυνατό περισσότερους ανθρώπους, συχνά απευθύνονται σε μεμονωμένα άτομα: ο Επίκουρος απευθύνει επιστολές σε μεμονωμένους μαθητές του, ο Λουκρήτιος απευθύνεται στον Μέμμιο, και η επιγραφή του Διογένη Οινωανδέα περιλαμβάνει επιστολές στον Αντίπατρο και τον Διονύσιο.

Αλληλένδετη με τον αποστολικό χαρακτήρα της φιλοσοφίας του Επικούρου είναι και θέση του για την φιλία (*amicitia*). Η φιλία μπορεί να προέρχεται από την ανάγκη για βοήθεια, είναι όμως από μόνη της επιθυμητή (Επικ. προσφώνησις 23), και ο σοφός πρέπει να αγαπά τους φίλους του όσο και τον εαυτό του. Ενδεικτικό της αξίας που έδινε στην

φιλία είναι το ρητό του: «Ο ανώτερος άνθρωπος (ὁ γενναῖος) περισσότερο από καθετί αφιερώνεται στην σοφία και την φιλία· απ' αυτά το πρώτο είναι θνητό αγαθό ενώ το δεύτερο αθάνατο» (Επικ. προσφώνησις 78). Η φιλία στην οποία αναφέρεται είναι κάτι παραπάνω από απλή φιλία: είναι η φιλία και αγάπη μεταξύ των συντρόφων Επικούρειων, που μοιράζονται την πεποίθηση ότι το πιο σημαντικό πράγμα στην ζωή είναι το να βρίσκονται μαζί και να μελετούν την πραγματική φιλοσοφία. Η αναζήτηση φίλων, επομένως, και η αναζήτηση μελλοντικών ομοϊδεατών πάνε μαζί.

* * *

42 Επιστολή στον Μενουκέα 132, Κύρια Δόξα 5· Κυέρων *De finibus* 1.18.57.

43 Βλ. Λουκρήτιο I 936 κ.ε., IV 11 κ.ε., Διογένης Οινωανδέας απόσπ. 3 Smith.

BIBLIO TETAPTO

LIBER QUARTVS

- 1015 *magna, itidem saepe in somnis faciuntque geruntque,
reges expugnant, capiuntur, proelia miscent,
tollunt clamorem, quasi si ingulgentur ibidem.
multi depugnant gemitusque doloribus edunt
et quasi pantherae morsu saevive leonis
mandantur, magnis clamoribus omnia complent.
multi de magnis per somnum rebus loquuntur
indicioque sui facti persaepe fuere.*
- 1020 *multi mortem obeunt. multi, de montibus altis
ut quasi praecipitent ad terram corpore toto,
exterruntur et ex somno quasi mentibus capti
vix ad se redeunt permoti corporis aestu.
flumen item sitiens aut fontem propter amoenum
adsidet et totum prope faucibus occupat amnem.*
- 1025 *Multi saepe lacum propter si ac dolia curta
somno devincti credunt se extollere vestem,
totius umorem saccatum corporis fundunt,
cum Babylonica magnifico splendore rigantur.*
- 1030 *tum quibus aetatis freta primitus insinuatur
semen, ubi ipsa dies membris matura creavit,
conveniunt simulacra foris e corpore quoque,
nuntia praeclari voltus pulchrique coloris,
qui ciet inritans loca turgida semine multo,
ut quasi transactis saepe omnibus rebus profundant
fluminis ingentis fluctus vestemque cruentent.*
- 1035 *Sollicitatur id in nobis, quod diximus ante,
semen, adulta aetas cum primum roborat artus.
namque alias aliud res commovet atque lacessit;
ex homine humanum semen ciet una hominis vis.*
- 1040 *quod simul atque suis eiectum sedibus exit,
per membra atque artus decedit corpore toto,
in loca conveniens nervorum certa cietque
continuo partis genitalis corporis ipsas.*
- 1045 *inritata tument loca semine fitque voluntas
eicere id quo se contendit dira libido,
[incitat inritans loca turgida semine multo]
idque petit corpus, mens unde est saucia amore;
namque omnes plerumque cadunt in vulnus et illam*
- 1050 *emicat in partem sanguis, unde icimur ictu,*

έργα μεγάλα, συχνά στον ύπνο τους επαναλαμβάνει τα ίδια: βασιλιάδες εκπορθούν πόλεις, αιχμαλωτίζονται, ρίχνονται σε μάχες, ουρλιάζουν σαν να τους κόβουν το λαιμό επί τόπου. Άλλοι πάλι μονομαχούν και βγάζουν βογκητά και γεμίζουν τον τόπο με κραυγές πόνου, λες και τους δαγκώνει πάνθηρας ή μανιασμένο λιοντάρι. Πολλοί μιλούν στον ύπνο τους για υποθέσεις σημαντικές και αποκαλύπτουν τα ίδια τους τα εγκλήματα. Άλλοι στον ύπνο τους πεθαίνουν. Άλλοι αλαφιάζονται καθώς νομίζουν πως γκρεμίζονται καταγής από μεγάλα ύψη, κι όταν ξυπνούν, τρομάζουν να συνέλθουν μετά από τέτοια αναστάτωση και τα 'χουν χαμένα. Κι ένας που διψάει, κάθεται πλάι σ' ένα ποτάμι ή σε μια όμορφη πηγή και και καταπίνει, σα να ρουφάει όλο το νερό.

1026 Συχνά, βυθισμένοι στον ύπνο πολλοί νομίζουν πως σηκώνουν τα ρούχα πάνω από μια λεκάνη ή ένα χαμηλό δοχείο, κι αφήνουν τότε να τρέξουν διυλισμένα τα υγρά του σώματός τους, κατουρώντας τα πολυτελή βαβυλωνιακά σπεπάσματά τους. Όσοι, πάλι, ζουν της νιότης τον αναβρασμό και πρώτη φορά, σαν ωριμάσει ο χρόνος, το σπέρμα τους περνάει τα στενά του σώματός τους, συναπαντούν στον ύπνο τους εικόνες άλλου σώματος που φέρνουν μπρος τους ένα πρόσωπο εξάισιο και φωτεινό, τους διεγείρουν τα πρησμένα από το πολύ το σπέρμα μέρη και, σαν να 'χει ολοκληρωθεί η πράξη, τους κάνουν να χύνουν κύματα το υγρό και να λερώνουν τα ρούχα τους.

1037 Διεγείρεται το σπέρμα μας, όπως είπα λίγο πριν, όταν με την ενηλικίωση τα μέλη μας δυναμώνουν. Κάθε πράγμα διεγείρεται και ερεθίζεται από διαφορετικές αιτίες· όμως το ανθρώπινο σπέρμαμόνον ανθρώπου δύναμη μπορεί να το κινήσει. Αμέσως μόλις αποσπάται το σπέρμα από όλα τα σημεία όπου εδρεύει μες στο σώμα, περνά μες από τα μέλη και τις αρθρώσεις και συσσωρεύεται σε συγκεκριμένες περιοχές των νεύρων, ερεθισμένα τα γεννητικά όργανα διογκώνονται από το σπέρμα και τους γεννιέται η επιθυμία να ξεθυμάνουν διοχετεύοντάς το στο αντικείμενο του σφοδρού πόθου. Το κορμί αποζητά το πρόσωπο που λάβωσε το νου με έρωτα· γιατί ο άνθρωπος γέρνει και σωριάζεται προς τη μεριά όπου είναι τραυματισμένος· και το αίμα πετάγεται κατακεί απ' όπου ήρθε το χτύπη-

Εισαγωγή
στο
θέμα
του
έρωτα

- et si comminus est, hostem ruber occupat umor.
 sic igitur Veneris qui telis accipit ictus,
 sive puer membris muliebribus hunc iaculatur
 sen mulier toto iactans e corpore amorem,
 1055 unde feritur, eo tendit gestitque coire
 et iacere umorem in corpus de corpore ductum;
 namque voluptatem praesagit muta cupido.
 Haec Venns est nobis; hinc autemst nomen Amoris,
 hinc illaec primum Veneris dulcedinis in cor
 1060 stillavit gutta et successit frigida cura;
 nam si abest quod ames, praesto simulacra tamen sunt
 illius et nomen dulce obversatur ad auris.
 sed fugitare decet simulacra et pabula amoris
 absterrere sibi atque alio convertere mentem
 1065 et iacere umorem coniectum in corpora quaeque
 nec retinere semel conversum unius amore
 et servare sibi curam certumque dolorem;
 ulcus enim vivescit et inveterascit alendo
 inque dies gliscit furor atque aerumna gravescit,
 1070 si non prima novis conturbes volnera plagis
 volgivagaque vagus Venere ante recentia cures
 aut alio possis animi traducere motus.
 Nec Veneris fructu caret is qui vitat amorem,
 sed potius quae sunt sine poena commoda sumit;
 1075 nam certe purast sanis magis inde voluptas
 quam miseris; etenim potiundi tempore in ipso
 fluctuat incertis erroribus ardor amantum
 nec constat quid primum oculis manibusque fruuntur.
 quod petiere, premunt arte faciuntque dolorem
 1080 corporis et dentes inlidunt saepe labellis
 osculaque adfigunt, quia non est pura voluptas
 et stimuli subsunt, qui instigant laedere id ipsum,
 quod cumque est, rabies unde illaec germina surgunt.

μα, και ραντίζει τον εχθρό αν τύχει να 'ναι εκεί κοντά. Έτσι λοιπόν όποιος χτυπηθεί από τα βέλη της Αφροδίτης, είτε τα εκτοξεύσει κά- ποιο αγόρι με γυναικεία μέλη είτε μια γυναίκα που το κορμί της ο- λάκερο αποπνέει έρωτα, σπρώχνεται κατά κει απ' όπου του 'ρθε το χτύπημα και θέλει να συνουσιαστεί, και το υγρό από το σώμα του να χύσει στο άλλο σώμα· γιατί ο βουβός του ο πόθος προμηνύει την ηδονή.

- 1058 Αυτή είναι η Αφροδίτη που φανταζόμαστε. Από δω πήρε και τ' όνομά του ο Έρωτας⁷⁶, από δω σταλάζει για πρώτη φορά η γλύκα της Αφροδίτης στην καρδιά· και καταπόδι ακολουθούν οι παγερές οι έγνοιες. Γιατί ακόμα κι αν λείπει το αγαπημένο πρόσωπο, το εί- δωλό του είναι παρόν και τ' όνομά του το γλυκό ηχεί μέσα στα αυ- τιά σου. Καλύτερα λοιπόν ν' αποφεύγεις τα είδωλα και ν' αποδιώ- χνεις καθετί που τρέφει τον έρωτα· να στρέφεις αλλού τη σκέψη σου, να εκκενώνεις το μαζεμένο σπέρμα σου σ' οποιοδήποτε σώμα παρά να το κρατάς για τον έρωτα ενός μονάχα ανθρώπου και να σε σκλαβώνουν οι έγνοιες και ο πόνος. Γιατί η πληγή όταν την τρέ- φεις παίρνει ζωή και χρονίζει, η τρέλα μέρα με τη μέρα κερδίζει έ- δαφος κι η τυράννια γίνεται πιο βαριά, αν δεν κλείσεις τις πρώτες πληγές με καινούρια χτυπήματα και δεν τις γιατρέφεις όσο είναι α- κόμη πρόσφατες, με τις περιπλανήσεις σου στην πάνδημη Αφροδί- τη⁷⁷, ή στρέφοντας τη σκέψη σου σε άλλες κατευθύνσεις.

- 1073 Δε μένει στερημένος απ' τους καρπούς της Αφροδίτης όποιος τον έρωτα αποφεύγει· ίσα-ίσα, που γεύεται απολαύσεις που δεν τον τι- μωρούν μετά· γιατί είναι βέβαιο πως την πιο γνήσια κι αμόλυντη ηδονή τη νιώθουν οι υγιείς παρά οι αρρωστημένοι. Ακόμη και τη στιγμή που οι ερωτευμένοι έχουν δικό τους ο ένας τον άλλο, το πά-θος που τους καίει ξεχύνεται με αβέβαια σκαμπανεβάσματα, δεν ξέ- ρουν τι να πρωταπολαύσουν και πώς, με τα μάτια ή με τα χέρια. Σφίγγουν με δύναμη το αντικείμενο του πόθου, το κάνουν να πο- νάει, του μπήγουν τα δόντια κι αφήνουν δαγκωματιές πάνω σε χεί- λη τρυφερά – γιατί η ηδονή τους δεν είναι καθαρή: κρυφά αγχάθια τους κεντρίζουν να πληγώσουν το πλάσμα, όποιο και να 'ναι αυτό, απ' όπου ξεπηδούν της τρέλας τους τα βλαστάρια.

Παθολογία
του έρωτα

- 1085 *Sed leviter poenas frangit Venus inter amorem
blandaue refrenat morsus admixta voluptas.
namque in eo spes est, unde est ardoris origo,
restingui quoque posse ab eodem corpore flammam.
quod fieri contra totum natura repugnat;
unaque res haec est, cuius quam plurima habemus,*
1090 *tam magis ardescit dira cuppedine pectus.
nam cibus atque umor membris adsumitur intus;
quae quoniam certas possunt obsidere partis,
hoc facile expletur laticum frugumque cupido.
ex hominis vero facie pulchroque colore*
1095 *nil datur in corpus praeter simulacra fruendum
tenvia; quae vento spes raptast saepe misella.
ut bibere in somnis sitiens quom quaerit et umor
non datur, ardorem qui membris stingere possit,
sed laticum simulacra petit frustraue laborat*
1100 *in medioque sitit torrenti flumine potans,
sic in amore Venus simulacris ludit amantis,
nec satiare queunt spectando corpora coram
nec manibus quicquam teneris abradere membris
possunt errantes incerti corpore toto.*
1105 *denique cum membris conlatis flore fruuntur
aetatis, iam cum praesagit gaudia corpus
atque in eost Venus ut muliebria conserat arva,
adfigunt avidae corpus iunguntque salivas
oris et inspirant pressantes dentibus ora,*
1110 *ne quiquam, quoniam nihil inde abradere possunt
nec penetrare et abire in corpus corpore toto;
nam facere inter dum velle et certare videntur;
usque adeo cupide in Veneris compagibus haerent,
membra voluptatis dum vi labefacta liquescunt.*
1115 *tandem ubi se erupit nervis coniecta cupido,
parva fit ardoris violenti pausa parumper.
inde redit rabies eadem et furor ille revisit,
cum sibi quod cupiant ipsi contingere quaerunt,
nec reperire malum id possunt quae machina vincat.*
1120 *usque adeo incerti tabescunt vulnere caeco.*

- 1084 Μα την ώρα του έρωτα η Αφροδίτη με χέρι ανάλαφρο μετριάζει τον πόνο, και η γλυκιά ηδονή απαλύνει τις δαγκωματιές: γιατί έχουν την ελπίδα πως το ίδιο εκείνο σώμα που τους άναψε τη φωτιά μπορεί και να τη σβήσει. Όμως η φύση το αρνείται αυτό και το αντιμάχεται: είναι η μόνη περίπτωση όπου, όσο περισσότερα κατέχουμε άλλο τόσο μας καίει τα στήθη πόθος σφοδρός. Το νερό κι η τροφή περνούν μέσα στο σώμα, κι επειδή καταλαμβάνουν καθορισμένα μέρη, εύκολα χορταίνουνε την πείνα και τη δίψα. Αντίθετα, από τη θωριά ενός ανθρώπου και τ' όμορφο πρόσωπό του τίποτα δεν δίνεται στο σώμα για απόλαυση, πέρα από κούφια είδωλα: ελπίδες θλιβερές που τις σαρώνει ο αέρας. Όπως στα όνειρα, που ο διψασμένος ζητάει να πιεί μα αντί να βρει νερό να σβήσει τη λαύρα που του καίει τα σωθικά, κυνηγάει είδωλα νερού και μάταια παλεύει, και μένει διψασμένος μολονότι έχει βρεθεί καταμεσής σε ορμητικό ποτάμι και πίνει αχόρταγα — έτσι και στον έρωτα η Αφροδίτη ξεγελάει τους ερωτευμένους με είδωλα. Όσο και να κοιτάζουνε το σώμα που 'χουν εμπρός τους, δεν ικανοποιούνται' κι ούτε μπορούν μ' εκείνα τα αβέβαια χέρια τους που διατρέχουν όλο το κορμί κάτι να αποσπάσουνε από τα τρυφερά τα μέλη. Κι όταν, τέλος, μπλεγμένα τα κορμιά τους χαίρονται τον ανθό της νιότης, και αισθάνονται να φτάνει η κορύφωση, κι η Αφροδίτη είναι εκεί να σπείρει τον γυναικείο αγρό, σφιχταγκαλιάζονται άπληστα και γεύονται τα σάλια ο ένας του άλλου, και ασθμαίνοντας δαγκώνουνε τα χείλη' μάταια όμως, γιατί τίποτα δεν μπορούν ν' αποσπάσουν απ' τον άλλο, μήτε να διεισδύσουν και να χαθούν ο ένας μέσα στο σώμα του άλλου. Γιατί 'ναι φορές που φαίνεται πως αυτό λαχταρούν και πως γι' αυτό πασχίζουν, έτσι παθιασμένα που σφιχτοδένονται με τα δεσμά της Αφροδίτης ενώ τους λιώνει τα μέλη η δύναμη της ηδονής. Και τελικά όταν εκτονωθεί ο συσσωρευμένος στα νεύρα πόθος, κοπάζει για λίγο η μανιασμένη πυρκαγιά. Μα η λύσσα επιστρέφει, τους ξαναπιάνει η ίδια μανία και ζητούν να κατακτήσουν αυτό που ποθούν, και δεν μπορούν ένα τρόπο να μηχανευτούν για να νικήσουν το κακό, και η κρυφή πληγή τούς κάνει να μαραζώνουν μες στην τόση αβεβαιότητα.

- Adde quod absumunt viris pereuntque labore,
 adde quod alterius sub nutu degitur aetas,
 1124 *languent officia atque aegrotat fama vacillans.*
 1123 *labitur interea res et Babylonia fiunt*
 1125 *unguenta et pulchra in pedibus Sicyonia rident,*
scilicet et grandes viridi cum luce xmaragdi
auro includuntur teriturque thalassina vestis
adsidue et Veneris sudorem exercita potat.
et bene parta patrum fiunt anademata, mitrae,
 1130 *inter dum in pallam atque Alidensia Coaque vertunt.*
eximia veste et victu convivio, ludi,
pocula crebra, unguenta, coronae,serta parantur,
ne quiquam, quoniam medio de fonte leporum
surgit amari aliquid, quod in ipsis floribus angat,
 1135 *aut cum conscius ipse animus se forte remordet*
desidiose agere aetatem lustrisque perire,
aut quod in ambiguo verbum iaculata reliquit,
quod cupido adfixum cordi vivescit ut ignis,
aut nimium iactare oculos aliumve tueri
 1140 *quod putat in voltuque videt vestigia risus.*
Atque in amore mala haec proprio summeque secundo
inveniuntur; in adverso vero atque inopi sunt,
prendere quae possis oculorum lumine operto.
innumerabilia; ut melius vigilare sit ante,
 1145 *qua docui ratione, cavereque, ne inliciaris.*
nam vitare, plagas in amoris ne iaciamur,
non ita difficile est quam captum retibus ipsis
exire et validos Veneris perrumpere nodos.
et tamen implicitus quoque possis inque peditus
 1150 *effugere infestum, nisi tute tibi obvius obstes*
et praetermittas animi vitia omnia primum
aut quae corporis sunt eius, quam praepetis ac vis.
nam faciunt homines plerumque cupidine caeci
et tribuunt ea quae non sunt his commoda vere.

- 1121 Και βάλε ακόμη πώς σπαταλούν τις δυνάμεις τους και πώς τους αφανίζει η ταλαιπωρία, και βάλε ακόμη πως ζουν υποταγμένοι στα νεύματα κάποιου άλλου, ξεχνούν τα καθήκοντά τους και καταστρέφουν την υπόληψή τους. Και στο μεταξύ ξοδεύονται περιουσίες και μετατρέπονται σε βαβυλωνιακά αρώματα, κι αστράφτουνε στα πόδια [της] πανέμορφα σανδάλια Σικυώνας, και να 'σαι σίγουρος πως θα φοράει και κάτι μεγάλα σμαράγδια λαμπερά, δεμένα με χρυσάφι, και πως η πολυφορεμένη θαλασσιά εσθήτα της ολόενα και ξεθωριάζει ρουφώντας τον ιδρώτα του έρωτα. Κι η τίμια πατρική περιουσία σπαταλιέται σε τιάρες και σε μίτρες, κι άλλοτε πάλι σε πέπλα και σε υφάσματα από την Άλινδο και την Κω. Συμπόσια ετοιμάζονται και γλέντια με ωραίο διάκοσμο κι άφθονες λιχουδιές, παιχνίδια, ποτά αμέτρητα, αρώματα, γιρλάντες και στεφάνια. Όλα μάταια όμως: μες από την πηγή της ευφορίας, μια πίκρα ξεπροβάλλει και του σφίγγει το λαιμό, κι ας είναι τριγύρω λουλουδιασμένος ο τόπος· είτε γιατί τον βασανίζουν τύφεις που περνά τη ζωή του άπραγος, χαμένος μες τη διαφθορά, είτε γιατί του πέταξε μια κουβέντα διφορούμενη που καρφώθηκε στην παθιασμένη του καρδιά και τον καίει σαν φωτιά, είτε γιατί του φάνηκε πως έριχνε αλλού το βλέμμα της και κοίταζε άλλον άντρα, και πως στο πρόσωπό της είδε μια υποψία χαμόγελου.
- 1141 Και να σκεφτείς πως τούτα τα κακά τα βρίσκουμε σ' ένα δεσμό ερωτικό που έχει ευοδωθεί. Όμως σ' έναν άτυχο και ανεκπλήρωτο έρωτα τα δεινά είναι αναρίθμητα, και τα βλέπεις και με κλειστά τα μάτια. Γι' αυτό καλύτερα να φυλαχτείς από τα πριν, όπως σου είπα· το νου σου, μην παρασυρθείς. Είναι πιο εύκολο να μη παγιδευτείς στα δίχτυα του έρωτα, παρά να πασχίζεις μετά να σπάσεις τα γερά δεσμά της Αφροδίτης για ν' απελευθερωθείς. Μα ακόμη κι αν σε τύλιξαν κι έχεις μπλεχτεί, πάλι μπορείς να ξεφύγεις τον κίνδυνο, αρκεί να μη σταθείς εσύ ο ίδιος εμπόδιο στον εαυτό σου με το να παραβλέπεις από την πρώτη στιγμή όλα τα φεγάδια, πνευματικά και σωματικά, αυτής που με τόσο πόθο αποζητάς. Γιατί αυτό συνήθως κάνουν οι άνθρωποι που τους τύφλωσε το πάθος και αποδίδουν στις γυναίκες που αγαπούν χαρίσματα που αυτές δεν έχουν·

- 1155 *multimodis igitur pravas turpisque videmus
esse in deliciis summoque in honore vigere.
atque alios alii inrident Veneremque suadent
ut placent, quoniam foedo adflitentur amore,
nec sua respiciunt miseri mala maxima saepe.*
- 1160 *nigra melichrus est, immunda et fetida acosmos,
caesia Palladium, nervosa et lignea dorcas,
parvula, pumilio, chariton mia, tota merum sal,
magna atque inmanis cataplexis plenaque honoris.
balba loqui non quit, traulizi, muta pudens est;
1165 at flagrans, odiosa, loquacula Lampadium fit.
ischnon eromenion tum fit, cum vivere non quit
prae macie; rhadine verost iam mortua tussi.
at tumida et mammosa Ceres est ipsa ab Iaccho,
simula Silena ac Saturast, labeosa philema.*
- 1170 *cetera de genere hoc longum est si dicere coner.
Sed tamen esto iam quantovis oris honore,
cui Veneris membris vis omnibus exoriatur;
nempe aliae quoque sunt; nempe hac sine viximus ante;
nempe eadem facit et scimus facere omnia turpi*
- 1175 *et miseram taetris se suffit odoribus ipsa,
quam famulae longe fugitant furtimque caccinnant.
at lacrimans exclusus amator limina saepe
floribus et sertis operit postisque superbos
unguit amaracino et foribus miser oscula figit;*
- 1180 *quem si iam ammissum venientem offenderit aura
una modo, causas abeundi quaerat honestas
et meditata diu cadat alte sumpta querella
stultitiaque ibi se damnet, tribuisse quod illi
plus videat quam mortali concedere par est.*
- 1185 *nec Veneres nostras hoc fallit; quo magis ipsae*

- και βλέπουμε γυναίκες διεστραμμένες κι άσχημες να περνούν για γοητευτικές και να δέχονται τις μεγαλύτερες τιμές. Κι ο ένας άντρας κοροϊδεύει τον άλλον και τον παρακινεί να εξευμενίσει την Αφροδίτη, αφού έχει πέσει θύμα, λέει, μιας αγάπης χυδαίας – και δε βλέπει ο δύστυχος τα χάλια τα δικά του: Μια μαυριδερή γίνεται «μελίχρους»· η άπλυτη βρωμιάρα γίνεται «αστόλιστη»· μια οποιαδήποτε γαλανομάτα γίνεται «μικρή Παλλάδα»· η νευρική και κοκαλιάρα γίνεται «δορκάς»· η κοντοστούπα σα νάνος «μια από τις Χάριτες», όλο χάρη κι αυτή· η γιγαντώσωμη νταρντάνα γίνεται «εντυπωσιακή» κι «επιβλητική»· αν δε μπορεί να πει μια στρωτή κουβέντα, τότε «τραυλίζει»· η μουγγή είναι «ντροπαλή»· μια παθιασμένη ανυπόφορη γλωσσοκοπάνα είναι «αναμμένος δαυλός»· άλλη κοντεύει να τα τινάξει απ' την αδυναμία, και τότε γίνεται η «μικρή ισχνή ερωμένη»· πεθαίνει από το βήχα, γίνεται «εύθραυστη»· μια χοντρή με βυζάρες γίνεται «θεά Δήμητρα που θηλάζει τον Ίακχο»· μια πλακουτσομούτα είναι ο «θηλυκός Σάτυρος», ο «θηλυκός Σειληνός»· μια χειλαρού είναι «γεννημένη για φίλημα». Θα μου παιρνε ώρα πολλή να σου πω κι άλλα τέτοια παραδείγματα.
- 1171 Αλλά έστω· ας πούμε πως είναι όσο πανέμορφη θέλεις, και πως ακτινοβολεί τη δύναμη της Αφροδίτης απ' όλο της το σώμα· υπάρχουν κι άλλες γυναίκες· και μέχρι τώρα ζήσαμε και χωρίς αυτήν· κι είναι βέβαιο και το ξέρουμε καλά πως κάνει ό,τι ακριβώς και μια άσχημη: βγάζει κι αυτή η κακομοίρα κάτι απαίσιες μυρουδιές⁷⁸ κι οι υπηρέτριές της φεύγουνε μακριά της κρυφογελώνοντας. Μα ο δακρυσμένος εραστής, κλεισμένος απ' έξω, σκεπάζει το κατώφλι της με λουλούδια και γιρλάντες κι αρωματίζει την ακατάδεχτη πόρτα με μαντζουράνες και στα πορτόφυλλα φυτεύει φιλιά παθιάρικα ο δύστυχος! Αν όμως γινόταν δεκτός, και καθώς έμπαινε μες στο σπίτι τον χτυπούσε μια μόνο πνοή από κείνη τη μπόχα, τότε θα 'φαχνε να βρει μια καλή δικαιολογία να πάρει δρόμο· κι ο βαθύς καημός του, τα παραπονεμένα λόγια που από καιρό τα μελετάει, θα πήγαιναν στράφι, και θα καταδίκαζε τη βλακεία του, γιατί θα το 'βλεπε πως της έχει αποδώσει πολύ περισσότερα από όσο είναι σωστό να αποδίνουμε σε μια θνητή. Και οι Αφροδίτες μας το ξέρουν καλά αυ-

- omnia summo opere hos vitae poscaenia celant,
 quos retinere volunt adstrictosque esse in amore,
 ne quiquam, quoniam tu animo tamen omnia possis
 protrahere in lucem atque omnis inquirere risus
 1190 et, si bello animos et non odiosa, vicissim
 praetermittere et humanis concedere rebus.
 Nec mulier semper ficto suspirat amore,
 quae complexa viri corpus cum corpore iungit
 et tenet adsuctis umectans oscula labris;
 1195 nam facit ex animo saepe et communia quaerens
 gaudia sollicitat spatium decurrere amoris.
 nec ratione alia volucres armenta feraeque
 et pecudes et equae maribus subsidere possent,
 si non, ipsa quod illarum subat, ardet abundans
 1200 natura et Venerem salientum laeta retractat.
 nonne vides etiam quos mutua saepe voluptas
 vinxit, ut in vinclis communibus excrucientur,
 in triviis cum saepe canes discedere aventis
 divorsi cupide summis ex viribus tendunt,
 1205 quom interea validis Veneris compagibus haerent?
 quod facerent numquam, nisi mutua gaudia nossent,
 quae iacere in fraudem possent vinctosque tenere.
 quare etiam atque etiam, ut dico, est communis voluptas.
 Et commiscendo quom semine forte virilem
 1210 femina vim vicit subita vi corripuitque,
 tum similes matrum materno semine fiunt,
 ut patribus patrio. sed quos utriusque figurae
 esse vides, iuxtim miscentes vultu parentum,
 corpore de patrio et materno sanguine crescunt,
 1215 semina cum Veneris stimulis excita per artus
 obvia confligit conspirans mutuus ardor,
 et neque utrum superavit eorum nec superatumst.
 fit quoque ut inter dum similes existere avorum
 possint et referant proavorum saepe figuras,
 1220 propterea quia multa modis primordia multis

- τό· γι' αυτό κάνουν ό,τι μπορούν για να κρύψουν το παρασκήνιο της ζωής τους από κείνους που θέλουν να τους κρατούν δέσμιους του έρωτά τους. Μάταια όμως, αφού μπορείς με το νου σου να τα φέρεις όλα στο φως και να καταλάβεις τι σημαίνουν κείνα τα γέλια [των υπηρετριών]. Κι αν είναι καλόφυχη κι όχι καμιά αντιπαθητική, με τη σειρά σου τα παραβλέπεις όλα και δείχνεις συγκατάβαση στις ανθρώπινες αδυναμίες.
- 1192 Δεν προσποιείται πάντα μια γυναίκα, όταν αναστενάζει στην αγκαλιά ενός άντρα, καθώς σμίγουν τα κορμιά τους και του ρουφά τα χείλη και τον γεμίζει υγρά φιλιά· συχνά το κάνει με την καρδιά της, και αποζητώντας την αμοιβαία ηδονή τον παρακινεί να διανύσει όλη τη διαδρομή και να φτάσει ως το τέρμα. Για κανέναν άλλο λόγο δεν θα παραδίνονταν στ' αρσενικά οι προβατίνες κι οι αγελάδες κι οι φοράδες και τα πουλιά και τ' άγρια θηρία, αν η ίδια η φύση τους δεν φλεγόταν από τον πόθο έτσι που να δέχεται με χαρά το σπέρμα του επιβήτορα. Δεν βλέπεις κάποια ζευγάρια πώς τα κρατά σφιχτοδεμένα η αμοιβαία ηδονή και πώς παιδεύονται μες τα κοινά δεσμά τους; Πόσο συχνά στα σταυροδρόμια, σκυλιά που θέλουν να αποχωριστούν τραβιούνται μ' όλη τους την δύναμη, μα τα γερά δεσμά της Αφροδίτης τα κρατούν κολλημένα το 'να με τ' άλλο. Δεν θα το έκαναν ποτέ, αν δεν νιώθαν και τα δύο την ίδια ηδονή που τα παρέσυρε στην παγίδα και τα κρατά δεμένα. Το ξαναλέω, λοιπόν, η ηδονή είναι αμοιβαία.
- 1209 Και καθώς σμίγουν τα σπέρματα, αν τύχει ξαφνικά να υπερισχύσει η γυναικεία δύναμη και υποτάξει την αντρική, τότε τα παιδιά γεννιούνται από το μητρικό σπέρμα και μοιάζουν στις μανάδες τους· ενώ όσα γεννιούνται από σπέρμα πατρικό μοιάζουν των πατεράδων. Μα εκείνα που βλέπεις να μοιάζουν και στους δυο και συνδυάζουν τα χαρακτηριστικά τους, πλάστηκαν από το σώμα του πατέρα και το αίμα της μάνας τους, όταν τα σπέρματά τους κίνησε η Αφροδίτη με τα κεντρίσματά της και τα έσμιξε αμοιβαίο πάθος, και δεν νικήθηκε μήτε νίκησε το σπέρμα κανενός από τους δυο. Άλλοτε πάλι τα παιδιά παίρνουν απ' τους παππούδες, συχνά θυμίζουν και τους προπαππούδες, γιατί στο σώμα των γονιών κρύβονται ά-

- mixta suo celant in corpore saepe parentis,
 quae patribus patres tradunt a stirpe profecta.
 inde Venus varia producit sorte figuras,
 maiorumque refert voltus vocesque comasque;*
 1225 *quandoquidem nilo minus haec de semine certo
 fiunt quam facies et corpora membraque nobis.
 et muliebre oritur patrio de semine saeculum
 maternoque mares existunt corpore creti;
 semper enim partus duplici de semine constat,*
 1230 *atque utri similest magis id quod cumque creatur,
 eius habet plus parte aequa; quod cernere possis,
 sive virum suboles sive muliebris origo.
 Nec divina satum genitalem numina cniquam
 absterrent, pater a gnatis ne dulcibus umquam*
 1235 *appelletur et ut sterili Venere exigat aevom;
 quod plerumque putant et multo sanguine maesti
 conspergunt aras adolentque altaria donis,
 ut gravidas reddant uxores semine largo;
 ne quiquam divom numen sortisque fatigant;*
 1240 *nam steriles nimium crasso sunt semine partim,
 et liquido praeter iustum tenuique vicissim.
 tenve locis quia non potis est adfigere adhaesum,
 liquitur extemplo et revocatum cedit abortu.
 crassius hinc porro quoniam concretius aequo*
 1245 *mittitur, aut non tam prolixo provolat ictu
 aut penetrare locos aequae nequit aut penetratum
 aegre admiscetur muliebri semine semen.
 nam multum harmoniae Veneris differre videntur.
 atque alias alii complent magis ex aliisque*
 1250 *succipiunt aliae pondus magis inque gravescunt.
 et multae steriles Hymenaeis ante fuerunt
 pluribus et nactae post sunt tamen unde puellus
 suscipere et partu possent ditescere dulci.
 et quibus ante domi fecundae saepe nequissent*
 1255 *uxoris parere, inventast illis quoque compar
 natura, ut possent gnatis munire senectam.*

- τομα που 'χουν αναμιχθεί εκεί με χίλιους δύο τρόπους, άτομα που
 ξεπήδησαν από την αρχική ρίζα και μεταβιβάζονται από πατέρα σε
 πατέρα. Κι απ' αυτά η Αφροδίτη πλάθει στην τύχη ποικίλα γνωρί-
 σματα και αναπαράγει φωνές και όψεις και μαλλιά των προγόνων
 — γιατί όλα τούτα, όπως και τα πρόσωπα και το παράστημα και τα
 μέλη του σώματός μας, προκύπτουν από συγκεκριμένα σπέρματα.
 1227 Από το σπέρμα του πατέρα γεννιούνται και τα κορίτσια, όπως α-
 πό το σώμα της μάνας γεννιούνται κι έρχονται στο φως αρσενικά
 παιδιά. Γιατί πάντα από διπλό σπέρμα γεννιέται ένα παιδί, και σ'
 όποιον γονιό μοιάζει πιο πολύ, απ' αυτόν πήρε και το περισσότερο.
 Θα το προσέξεις και συ, είτε αρσενικό είναι το παιδί είτε θηλυκό.
 1233 Και σε κανέναν οι θεοί ποτέ δεν θ' αρνούνται τη γονιμότητα, κι
 από κανένα δεν θα στερούσαν τη χαρά ν' ακούει τα γλυκά βλαστά-
 ρια του να τον λεν πατέρα, μήτε θα τον καταδίκάζαν αυτοί να πε-
 ράσει τη ζωή του με στείρους έρωτες· έτσι όμως νομίζουν οι πολλοί,
 και με βαριά ψυχή ραντίζουν μ' αίμα τους βωμούς και τους θυμιά-
 ζουν με προσφορές, μήπως και μπορέσουν να γκαστρώσουν τις γυ-
 ναίκες τους με άφθονο σπέρμα. Μάταια όμως ενοχλούν τους θεούς
 και παν να αλλάξουν τη μοίρα που τους έλαχε. Μερικοί είναι στεί-
 ροι γιατί το σπέρμα τους είναι πολύ πηχτό, κι άλλοι γιατί είναι υ-
 περβολικά αραιό και νερούλο. Το αραιό, επειδή δε μπορεί να μείνει
 εκεί που πρέπει και να κολλήσει, αμέσως κυλάει και αποβάλλεται
 πρόωρα. Το παχύρρευστο, πάλι, επειδή όταν εκκρίνεται είναι πιο
 πηχτό απ' όσο πρέπει, είτε δεν τινάζεται μακριά είτε δεν κατορθώ-
 νει να εισδύσει στα σωστά σημεία — μα ακόμη κι αν εισδύσει, δύ-
 σκολα σμίγει με το γυναικείο σπέρμα. Το αρμονικό το σμίξιμο, βλέ-
 πεις, έχει πολλές παραλλαγές: κάποιοι άντρες αφήνουν έγκυες τις
 γυναίκες πιο εύκολα απ' ό,τι άλλοι, ενώ μερικές γυναίκες συλλαμ-
 βάνουν με ορισμένους άντρες ευκολότερα απ' ό,τι μ' άλλους· και
 πολλές που ήταν στείρες στους προηγούμενους γάμους τους, τελικά
 βρήκαν άντρες που τις αξίωσαν ν' αποκτήσουν ένα σωρό παιδιά.
 Κι άλλοι, πάλι, που δε μπόρεσαν στο σπιτικό τους να γίνουν πα-
 τεράδες, κι ας είχαν γυναίκα καρπερή, βρήκαν το κατάλληλο ταίρι
 που τους χάρισε παιδιά, για να μπορούν να έχουνε στήριγμα στα

- usque adeo magni refert, ut semina possint
 seminibus commisceri genitaliter apta
 crassaque convenient liquidis et liquida crassis.
 1260 atque in eo refert quo victu vita colatur;
 namque aliis rebus concrescunt semina membris
 atque aliis extendantur tabentque vicissim.
 et quibus ipsa modis tractetur blanda voluptas.
 id quoque permagni refert; nam more ferarum
 1265 quadrupedumque magis ritu plerumque putantur
 concipere uxores, quia sic loca sumere possunt
 pectoribus positae sublatis semina lumbis.
 nec molles opus sunt motus uxoribus hilum.
 nam mulier prohibet se concipere atque repugnat,
 1270 clunibus ipsa viri Venerem si laeta retractat
 atque exossato ciet omni corpore fluctus;
 eicit enim sulcum recta regione viaque
 vomeris atque locis avertit seminis ictum.
 idque sua causa consuerunt scorta moveri,
 1275 ne complerentur crebro gravidaeque iacerent,
 et simul ipsa viris Venus ut concinnior esset;
 coniugibus quod nil nostris opus esse videtur.
 Nec divinitus inter dum Venerisque sagittis
 deteriore fit ut forma muliercula ametur;
 1280 nam facit ipsa suis inter dum femina factis
 morigerisque modis et munde corpore culto,
 ut facile insuescat te secum degere vitam.
 quod super est, consuetudo concinnat amorem;
 nam leviter quamvis quod crebro tunditur ictu,
 1285 vincitur in longo spatio tamen atque labascit.
 nonne vides etiam guttas in saxa cadentis
 umoris longo in spatio pertundere saxa?

γεράματα. Να πόσο σημαντικό είναι, να μπορούν τα σπέρματα να σμίγουν με τρόπο γόνιμο, και τα πηχτά να ενώνονται με τ' αραιά, και τα νερούλα με τα παχύρρευστα. Κι εδώ έχει μεγάλη σημασία, με τι τροφή κρατιέται κανείς στη ζωή· γιατί μερικές τροφές κάνουν το σπέρμα πιο πηχτό κι άλλες το αδυνατίζουν και το χαλούν. Αλλά καθοριστική σημασία έχει κι στάση του σώματος στον έρωτα· γιατί λένε πως οι γυναίκες συλλαμβάνουν ευκολότερα όταν σμίγουν όπως τα τετράποδα και τ' άγρια θηρία, επειδή με την στάση αυτή, με το στήθος χαμηλά και τους γοφούς ανασηκωμένους, το σπέρμα φτάνει στα σημεία που πρέπει. Κι ούτε χρειάζεται να κάνουν οι γυναίκες μας αισθησιακές κινήσεις: η γυναίκα εμποδίζει τη σύλληψη και την αντιμάχεται άμα κουνάει τους γλουτούς κυματιστά με το κορμί· γιατί έτσι αλλάζει την πορεία που ακολουθεί το υνί στο αυλάκι και κάνει το σπέρμα να χάσει τον δρόμο του. Αυτά τα συνηθίζουν οι πόρνες για τους δικούς τους λόγους – για να μη συλλαμβάνουν και μένουν κάθε τόσο έγκυες, αλλά και για να δίνουν μεγαλύτερη ευχαρίστηση στους άντρες. Προφανώς οι γυναίκες μας δε χρειάζονται τίποτα απ' όλα αυτά.

- 1278 Κι αν καμιά φορά τύχει ν' αγαπηθεί μια γυναικούλα κάπως πιο άσχημη, αιτία γι' αυτό δεν είναι μήτε θεός μήτε οι σαΐτες της Αφροδίτης. Καμιά φορά, τα καταφέρνει μια γυναίκα με το φέρεσμά της, τους περιποιητικούς της τρόπους, την καθαριότητα και τη νοικοκυροσύνη της, να σε συμφιλιώσει με την ιδέα να ζήσεις μαζί της για πάντα. Κι έπειτα, μέσα απ' την συνήθεια μαθαίνεις ν' αγαπάς. Γιατί καθετί που δέχεται απανωτά χτυπήματα, όσο ελαφρά και να 'ναι, με τον καιρό νικείται και υποκύπτει. Δεν βλέπεις πώς με τα χρόνια το νερό πέφτοντας στάλα-στάλα σκάβει το βράχο;